

Małgorzata Piłat. Katarzyna Pintal.

Żydzi szczeprescy - okres międzywojenny

przekłady fragmentów Księgi Pamięci Gminy Żydowskiej w Szczepreszynie
przypisy i aneksy Regina Smoter Grzeszkiewicz

Szczepreszyn 2012

Wstęp

Book of Memory to the Jewish Community of Shebreshin. (Kiriat Yam 1984) - to *Księga Pamięci Gminy Żydowskiej w Szczebrzeszynie* w języku jidysz wydana staraniem Stowarzyszenia Żydów Szczebrzeszyńskich w Izraelu i Diasporze przez Zespół Redakcyjny w składzie: Moshe Weinstock, Efraim Farber, Abraham Wolfson, Shimon Scher, Zwi Traeger (Tal), Hanich Becher, Chaya Schissel. Edytor tekstu Dov Shuval,

W roku 2005 staraniem Tomasza Pańczyka zespół pod redakcją Jacoba Bergera przetłumaczył *Księgę Pamięci* na język angielski - opracowaniu nadano tytuł: *The Szczebrzeszyn Memorial Book* (Mahwah, New Jersey, USA). Jego publikacja stworzyła szansę na dokonanie przekładu na język polski. Dzieła tego podjęły się Małgorzata Piłat (której zamiarem jest przetłumaczenie całości *Księgi...*, w niniejszej publikacji udostępnia dotychczas przełożone fragmenty) i Katarzyna Pintal. Przetłumaczone przez nie fragmenty przybliżają czytelnikom żydowskie społeczeństwo Szczebrzeszyna w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej. Był to czas szczególnie "błogosławiony" w życiu tej społeczności, zwłaszcza dla ludzi młodych, tryskających twórczą energią wyraz czemu dali w tworzeniu organizacji społeczno - politycznych, zakładaniu biblioteki, organizowaniu (na wysokim szczeblu życia kulturalnego w mieście).

W publikacji znalazła się także legenda traktująca o poszukiwaniu bramy wiodącej do Ziemi Izraela, której główny bohater szukał w okolicach Kawęczynka, ukazana jest również postać ostatniego szczebrzeszyńskiego rabina - Jechiela Blankmana, który zginął podczas eksterminacji Żydów w 1942 roku.

Lektura poniżej zaprezentowanych tekstów, przekładu których z wielkim poczuciem odpowiedzialności, a przede wszystkim z doskonałą znajomością języka angielskiego dokonały obie Panie przybliży (miejmy nadzieję), zwłaszcza młodszym Czytelnikom, nieznaną wątki z historii Szczebrzeszyna i losy jego byłych mieszkańców. Uzupełnieniem pracy są dwa aneksy - pierwszy z nich zawiera nazwiska Żydów pomordowanych w Szczebrzeszynie podczas okupacji, wykaz których znajduje się w *Księdze Pamięci...*, drugi to prezentacja publikacji dotyczących historii żydowskiej społeczności Szczebrzeszyna.

Regina Smoter Grzeszkiewicz

Efraim Farber. Przynieść wybawienie przed czasem.

Jest zima. Cały sztetl¹ przykryty jest grubą warstwą śniegu. Sztibl Radzyna² znajduje się niedaleko mostu, który przechodzi przez Wieprz, jest to stary drewniany dom z kamiennym dziurawym dachem. Okna – częściowo głęboko zapadłe w ziemi ze względu na swój wiek. Ale teraz jest zima, więc Sztibl ma świąteczny wygląd, bo śnieg wystroił go w biały kitel.³

Maleńkie płomyki wygasających świec wysyłają o poranku z zapadłych okien swoje światło. Dźwięk późnych modlitw wciąż jeszcze przenika wysoko sztetl. Ta zima przeszła przez Szczebrzeszyn jak każda inna zima. Jednak zdarzyło się, że przybył wędrowny żebrak, albo może był on tylko zwykłym żartowniśm, który zaferował się by być Asydejczykiem⁴ Radzyna. Przybył on do Sztiblu Radzyna. Opowiedział, iż słyszał on o Jaskini w Kawęczynku,⁵ która prowadzi do Ziemi Izraela i, że chciałby się tam wyprawić.

Posłuchajcie tej historii. Każdy bardzo zainteresował się tym ważnym przybyszem. Każdy chciał go zaprosić do siebie na kolację. Wyobraźcie to sobie! Żyd, który jest gotowy zejść do tajemniczej jaskini w Kawęczynku! A jeśli mu się uda i wyjdzie w Ziemi Izraela? Samotna myśl, że to w zasadzie mogłoby być możliwe sugerowała, że wybawienie jest w zasięgu ręki: Kawęczynek – Izrael. To było pragnienie, które podświadomie gryzło, głęboko paliło się w sercach każdego Żyda Diaspory.⁶

Te tajemnicze i nieznane historie podsłuchane przez nas, chłopców chederu,⁷ dały upust naszej dziecinnej wyobraźni. W naszym mniemaniu jaskinia była pełna węży i "złych rzeczy". Także wśród innych mieszkańców Kawęczynka krążyły różne legendy na temat jaskini. Chłopi mówili, iż w dniu Bożego Ciała dało się słyszeć stłumiony dźwięk dzwonu kościelnego dobiegający z jaskini. Mówili także, że tajemnicze bicie dzwonu dało się słyszeć również w chrześcijańskie święta.

Całe miejsce owiane było tajemnicą. W lesie, który rósł wokół jaskini, na korach stuletnich drzew wryte były nazwy traktatów naukowych, studiowanych przez bezdomnych Żydów. W górskich jaskiniach Kawęczynka Żydzi w czasach wypędzenia z Niemiec, nie mając jeszcze na tyle odwagi, by osiedlić się wśród innych ludzi, znaleźli kryjówkę. Wszystkie dowody wskazują na to, iż większość Żydów szczebrzeskich pochodzi właśnie od tych zgębionych ludzi. Jaskinia w Kawęczynku jest osłonięta legendą, iż przybyły Chasyd⁸ przygotował się by do niej zejść i dotrzeć do Ziemi Izraela.

Wczesnego mroźnego poranka przybysz przygotował się na wyprawę. Przywdział parę wielkich butów z podwójnymi onucami, owijając powierzchnię buta słomą. Następnie oblał je wodą w celu zamrożenia słomy i skutkiem tego stworzenia bariery ze światem zewnętrznym. Na głowę założył futrzaną czapkę, zakrywającą uszy. Nozdrza wypchał watą aby wewnętrzna ciepłota ciała nie uciekała. Przykryty był swoim asydyjskim nakryciem – chłopskim płaszczem z baraniej skóry, ciasno przy tym osłonięty swoim gartlem⁹ przeznaczonym na szabat. Myślicie, że to wszystko było bez znaczenia? Droga do Ziemi naszych Ojców miała zostać otwarta!

Zdajecie sobie sprawę, że wznoszono toasty. Pożegnał się ze wszystkimi oprócz tych, którzy mieli odprowadzić go do jaskini. Konie zaprzężono do wozów, a tłum Żydów chwytając swoje dzieci odprowadzał gościa za miasto. Nie - Żydzi ze Szczebrzeszyna widząc tą wzmożoną aktywność przed odejściem nie

¹ Z jidysz miasteczko.

² Salka modlitewna, w której zbierali się zwolennicy cadyka z Radzyna.

³ Z jidysz "biały strój", przypominająca całun biała szata.

⁴ Tzw. antyczni chasydzi, obecność których datuje się od czasów podbojów Aleksandra Macedońskiego. Powstanie chasydyzmu antycznego (asydejczyków) było reakcją ortodoksyjnego społeczeństwa żydowskiego na proces hellenizacji.

⁵ Kawęczynek, wioska sąsiadująca ze Szczebrzeszynom, wchodzi w skład administracyjny gminy Szczebrzeszyn. Najstarsza wzmianka o Kawęczynku pochodzi z lat 1555 - 1557, wtedy właściciel włości szczebrzeskiej Stanisław Górka darował ją wraz z 12 poddanymi Krzysztofowi Kuchmistrzowi, wg. M. Stworzyński. Opisanie statystyczno - historyczne dóbr Ordynacji Zamoyskiej w 1834 roku. Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps. Biblioteki Ordynacji Zamoyskiej nr 1815.

⁶ Diaspora – miejsce zamieszkania Żydów poza krajem Izraela.

⁷ Cheder (z hebr. "pokój") nazwa szkoły dla początkujących, uczyli się w niej żydowscy chłopcy (po ukończeniu piątego roku życia) czytania, pisania. Cheder dzieli się na **niższy** i **wyższy**. W chederze niższym nauczyciel zwany *dardke melamed* (nauczyciel malców, słowo "dardke" oznacza małe dziecko) uczy czytania po hebrajsku Pięcioksięgu, w wyższym Gemary (drugiej części Talmudu).

⁸ Chasyd, członek ruchu odrodzenia religijnego (chasydyzmu), powstałego pod wpływem nauki Izraela Baal Szem Towa. Osoba bardzo religijna, całym sercem oddana swemu duchowemu przywódcy (cadykowi).

⁹ Gartel, długi sznur z bawełny lub nawet jedwabiu, zawsze czarnego koloru noszony przez religijnych Żydów, miał jak interpretuje Philip Bibel autor wspomnień o przedwojennym Szczebrzeszynie "Tales from the Shtetl" (California 2005; przekład z jęz. angielskiego Leszek Balicki, dzielić ludzką postać na połowy – na część górną będącą t połową boską, niebiańską, świętą i część dolną postrzegana jako ziemską, grzeszna, nieczysta (żołądek, jelita, i. t. p. Gartel po prostu "oddział" je od siebie.

rozumieli: czy eskortują oni Rabina¹⁰, czy może wysłannika, który zmierza na spotkanie z Mesjaszem? Nie - Żydzi ze Szczebrzeszyna mieli już okazję widzieć przywitanie Rabina, gdy ten przybywał z wizytą do naszego sztetl. Tym razem jednak, widząc, że Rabin nie ma na sobie sztrajmła¹¹ miejscowi goje¹² nie rozumieli co się dzieje. Stali więc zapatrzeni na żydowskie uroczystości.

Po wzajemnie złożonych sobie życzeniach, powóz ruszył z miejsca. Przez część drogi, aż do młyna, towarzyszyła mu asysta Żydów. Powóz oddalał się coraz bardziej, wspinał się drogą prowadzącą do Błonia, aż do momentu gdy zniknął z oczu wśród sadów wioski. Sztetl pozostał z zapartym tchem, oczekując na dobre wieści, które miały nadejść. Eskorta, która towarzyszyła Asydyjczykowi podczas zejścia do jaskini, powróciła. Tymczasem mijały dni, tygodnie i żadne wieści nie docierały. Ludzie, którzy odprowadzali przybyśza do jaskini spotykając się nawzajem na ulicy unikali swoich wzroków. Każdy był zaślepiiony, jak podczas zaćmienia słońca. Według poczynionych kalkulacji, Asydyjczyk powinien był już powrócić z Ziemi Izraela i powiedzieć: Żydzi, spakujcie swoje rzeczy i chodźcie za mną!

Chłopi z Kawęczynka przynosili tymczasem do sztetla złe wieści. Widzieli oni jakiegoś bezdomnego Żyda, błakającego się niezdarnie po przykrytych śniegiem wzgórzach otaczających wioskę. Zima jednak w końcu odeszła, wzgórza zazieleniły się, a wysłannik ciągle nie powracał. Całe wydarzenie zostało już zapomniane przez sztetl.

W końcu pewnego dnia, w środku porannym modłów Szacharit¹³, drzwi Sztibla Radzyna otworzyły się prędko, a w nich niespodziewanie pojawił się przybyśz. Jego wycieńczony wygląd przeraził wszystkich. Wędrowiec miał łachmany na nogach. Jego biodra przepasane były rozdartymi szatami. Nikt spośród zgromadzonych nie był w stanie otworzyć ust, pod tak wielkim wrażeniem byli na widok przybyśza. Wyglądało to jakby każdy z nich stracił język. Kiedy cała społeczność zgromadziła się wokół przybyśza, opowiedział on łamiącym głosem, jak to w połowie drogi został zaczepiony przez Proroka Eliasza. Prorok spojrzął na niego swoimi łagodnymi oczyma i wyciągnął do niego swą dłoń, mówiąc: "Szolem Alejchem"¹⁴. Później rozłożył się na niego: - W jaki sposób Żyd może przynieść Zbawienie przed czasem? Idź i powiedz zgromadzonym w Szczebrzeszynie, że czas jeszcze nie nadszedł!... Żebrak usiadł następnie na ławce i zanurzył twarz w dłoniach. Można było wówczas zauważyć, iż jego płaszcz cały był w dziurach, a jego spuchnięte stopy oblepione błotem. Zapłakał głośno: Idźcie do domu, Żydzi, w obecnej chwili koniec jest przesunięty. Kiedyś dotrzemy do Ziemi Izraela!

Historię tę usłyszałem w sztetl, kiedy byłem jeszcze młodym chłopcem uczęszczającym do chederu.

(Kiryat Yam)

Emanuel Chmielasz. Szabat w moim sztetlu.

Nasz mały sztetl był ubogim miejscem. Cóż, wciąż jeszcze jesteśmy ubodzy, nawet dzisiaj. Z tego naszego sztetl promieniowała jakaś nadzwyczajna wspaniałość i bogata duchowość. Zbędnym jest porównanie małych przyjemności zubożałych istnień w tym tak maleńkim Szczebrzeszynie, a tymi bardziej zamożnymi istnieniami większego świata. Każdy przyzna mi jednak rację, że jeżeli ktokolwiek z nas wciąż o czymś śni, jest to nic innego jak przeszłość Szczebrzeszyna... Mieliśmy kolorowe życie, pełne treści. Ta myśl wywołuje serię obrazów z przeszłości, które przewijają mi się przed oczami (mimo to, ręką, którą to piszę, nie nadąża....)

Szabat. Ale każdy Szabat ma swoją Wigilię.

Gorący letni piątek, około 3 - 4 po południu. Mieszkałem z moimi rodzicami, siostrami i bratem, niech krew ich zostanie pomszczona¹⁵, w Zielonym Gasse¹⁶ (ulica Reb¹⁷ Mordechaj Flajszera). Jestem wystrojony na

¹⁰ Rabin (hebr. "rabi", czyli "mój mistrz"), uczony w Piśmie, tradycyjnie upoważniony do rozstrzygnięcia spornych kwestii związanych zwłaszcza z regułami odżywiania. Do niego należy także duchowa opieka nad członkami gminy żydowskiej.

¹¹ Kapelusz obszyty lisim futrem, noszony przez chasydów.

¹² Nie Żydzi.

¹³ Modlitwy poranne odpowiadające porannej ofierze składanej w przeszłości w Świątyni Jerozolimskiej.

¹⁴ Dosłownie: pokój z tobą, pokój z wami, przywitanie u Żydów.

¹⁵ Zwrot często używany przez Żydów celem podkreślenia niewinnej śmierci osoby zamordowanej podczas okupacji.

¹⁶ Ulica Zielona, przy której znajduje się do dziś dom należący w przeszłości do rodziny Mordechaja Flajszera, w jednym z narożników domu, na parterze usytuowana była apteka. Mordechaj współpracował z ordynatem Maurycym Zamojskim; posiadał tartak zlokalizowany przy ul. Frampolskiej. Znany był w Szczebrzeszynie ze swej hojności - wspierał nawet miejscowy kościół katolicki żądając przy tym, "by fundusze przyznawane kościołowi były wykorzystywane na rzecz biednych mieszkańców miasteczka".

¹⁷ Reb, tytuł grzecznościowy, podkreślający uczoneść mężczyzny. Odpowiednik polskiego "pan".

Szabat, w szabatowe gałganki, uważnie się kontrolując tak by, uchowaj Boże, nie poplamić swoich szat. Skończywszy swoją pracę, poszedłem niedaleko apteki Gechichtera¹⁸ (lata temu należała ona do Szyncera). rebe Zelig Gecel i rebe Mosze Pinia, niech krew ich będzie pomszczona, usiedli na schodach apteki. Przy ścianie, naprzeciwko domu Mordechaja Flajszera, niczym żołnierze naprzeciw fortu, stali synowie Zeliga Gecela. Nie wyglądali oni wtedy jak wieśniacy z workiem zboża. Po prostu, po tygodniu ciężkiej pracy desperacko brakowało im chwili oddechu i czystego powietrza. Przez cały tydzień ciężko pracowali na kawałek chleba, często do ostatku sił; w piątek pod wieczór mogli nieco odetchnąć. Cementowe schody naprzeciw zamkniętych drzwi domu Estery Flajszer, niech krew jej będzie pomszczona, były również zajęte przez siedzące osoby.

Balabustas¹⁹ z ulicy i z okolic wciąż były bardzo intensywnie zajęci przygotowaniami do Szabatu. Część z nich zajmowała się przygotowywaniem czulentu²⁰, a przy nich – dziewczęta z kilkoma kawałkami drewna, które miały służyć jako zaopatrzenie pieca. Obowiązek rozpalenia w piecach na czulent dla sąsiadów spoczywał na Chai córce Mosze Piniasa i Menucha Chanie, synowej woźnicy, niech Bóg oczyści ich przelaną krew. Balabustas najeżdżali na sklepiki z żywnością Szymona Goldmana i Fajgi Gedalias, niech Bóg oczyści ich przelaną krew, po to, aby nabyć jeszcze cukier i kawę, których zapomnieli umieścić na czwartkowej liście zakupów.

W drewnianym domu rebe Mordechaja Flajszera, gdzie mieszkała jego córka Nechama Gerenreich, można było dostrzec dym wydostający się z komina. Zresztą, w wielu domach. Podłogi wciąż były myte. Wielu z Balabustas, schowanych głęboko w swoich kryjówkach, jak co dzień spożywało barszcz i shalesh sudehs (tzw. trzecie danie). U Lejzora Szyfta podłoga była już w połowie umyta; na drugiej połowie ojciec i synowie ciągle siedzieli na maszynach, kończąc szybko swoją zaczęłą pracę. Towar musiał być gotowy i dostarczony klientowi do domu w niedzielę rano.

Bliżej Szabatu dzieci rebe Mordechaja wyszły z wielkiego domu, na ich twarzach widać było łaskę Szabatu. Ubrane już w odświętne stroje, usiadły na schodach domu. Od czasu do czasu można było zobaczyć wnuki wybiegające z domu dziadka prosto do znajdującego się nieopodal sklepu Simona Goldmana, w którym kupowały różnego rodzaju przekąski na Szabat.

Z daleka dało się słyszeć uderzenie młota rebe Mosze, szamesa²¹, który przypominał wszystkim o zapalaniu świec. Dźwięk zatraskiwanych drzwi dało się słyszeć od nowa, podobnie jak brzęk kluczy – to Żydzi zamykający na Szabat swoje sklepiki i pracownie. Ulice stawały się coraz bardziej płynne. Wkrótce okna żydowskich domów zapłonęły na czerwono od blasku płomieni szabatowych świec – Szabat!...

Wraz z nadejściem Szabatu wygląd ulicy zmieniał się całkowicie. Sklepy z ich zamkniętymi żelaznymi bramami; w bramach kłódki zawieszono z pewnego rodzaju odświętnością i dumą, jak gdyby wołały jedna do drugiej: mamy Szabat!...Ulica i chodnik czysto zamiecione z tygodniowego kurzu i brudu... rowy bielone śnieżnobiałym wapnem... okrągłaki wołające dumnie do kostek brukowych: żadne koła ciężkich wozów chłopskich nie rozgniotą dziś naszych pleców! – A po nas będą spacerować Żydzi świętujący Szabat!... odpowiedziały kostki brukowe.

Rzeczywiście, nie można było usłyszeć turkotu kół, a młode Żydówki, pełne gracji, po ciężkim piątkowym dniu pracy, wychodziły na spacer; Żydzi ubrani w satynę i lniane kapoty, z modlitewnikami pod pachą ruszali do domów modlitwy aby uczestniczyć w odprawianiu Szabatu.

W małym Bet ha - midrasz²² rebe Mordechaja Flajszera, który znajdował się na jego podwórku, mógł się modlić on, jego zięć, jego syn Dan, niech Bóg pomści jego przelaną krew²³, wszyscy sąsiedzi, tokarze z sąsiedniego podwórza i wielu innych. Gabajem²⁴ był tam Zelig Bułkarz, niech Bóg pomści jego przelaną krew, fanatycznie religijny człowiek, lecz zarazem bardzo skromny Żyd. Rebe Mordechaj Flajszer siedział na

¹⁸ Apteka Geszychtera J. zlokalizowana była przy ulicy Zamojskiej, można było tutaj nabyć poza środkami farmaceutycznymi i towarami aptecznymi kosmetyki i farby. wg. Księga Pamiątkowa Stowarzyszenia Urzędników Skarbowych Okręgu Lubelskiego. Lublin 1934, cz. II

¹⁹ Osoby przygotowujące potrawy na szabat

²⁰ Ciepły posiłek na szabat (zapiekanka) składający się z ziemniaków, fasoli, kaszy perłowej, mięsa wołowego i przypraw, niekiedy z dodatkiem suszonych śliwek. Ponieważ gotowanie w szabat jest zabronione, czulent przyrządza się w piątek po południu i pozostawia na noc w piecu.

²¹ Szames, posługacz bożniczy, wykonywał drobne prace, m. in. ogłaszał nadejście szabatu; w okresie międzywojennym obowiązki szamesa pełnił Mendel Farber.

²² "Dom nauki" - budynek lub pomieszczenie posiadające własną bibliotekę dzieł religijnych, przeznaczone do studiów religijnych, modlitwy i dyskusji; do domu nauki mógł uczęszczać każdy, bez względu na wiek. Znajdował się w każdej gminie, niezależnie od jej wielkości. Nauczycielami byli często wędrowni kaznodzieje, zapraszani przez gminę.

²³ Wg. Listy pomordowanych Żydów szczebrzeszyńskich zamieszczonej w Księdze Pamięci... z rodziny Flajszerów zginęli: Flajszer Szloma z rodziną, Flajszer Dan, Flajszer Samuel, Flajszer Ester, Flajszer M...

²⁴ Gabaj, urzędnik gminy żydowskiej zajmujący się sprawami administracyjnymi.

przedzie, wschodnia ściana zajęta była przez jego zięcia. W pierwszym rzędzie – Nauczyciel rebe Jeremiachu Rabinowicz (późniejszy Rabin Białobrzegi przy ulicy Ciepłej w Warszawie). Jego obecność prawdziwie oświecała Bet ha - midrasz i cały żydowski sztetl. Zachodnia ława zajęta była zaś przez zwyczajny lud z Danem Flajszerem na czele. Najwyraźniej nie chciał on usiąść obok swojego szwagra.

Pewna wesołość była widoczna wśród wiernych jeszcze przed rozpoczęciem wieczornych piątkowych rytuałów. Twarze – usiane troskami dnia codziennego i ciężkiej pracy – miały Szabatowy wygląd. Niektórzy ludzie szukali już okazji do robienia żartów z wydatków innych. Próbowaliby nawet skłonić osoby słabe w śpiewie i prowadzeniu modłów do przewodzenia w odprawianiu obrzędów, a te, w zaistniałej sytuacji, zrobiłyby to gdyby tylko nadarzyła się taka okazja. Tego rodzaju inicjatywa wyszłaby z zachodniej ławki. W środku Lechu Neranena²⁵ wprowadzili by prowadzącego w melodie Nowego Roku i całe zgromadzenie czerpałoby z tego nieco przyjemności. Niemniej jednak rebe Jeremiachu zwróciłby swoją twarz skierowaną na Świętą Arkę w stronę zachodniej ławy, a jego spojrzenie spowodowałoby, iż każdy ze zgromadzonych znów by spoważniał. Wraz z powrotem wiernych z Bet ha - midrasz do domu, młodzież szła na przechadzkę, a ulice pustoszały. Z otwartych drzwi i okien można było usłyszeć brzęk zastawy stołowej przeplatający się z dźwiękami nuconych melodii Szabatu.

Sobota rano. Dał się słyszeć śpiewy. Znajome słowa, domowe melodie. Im bliżej docierają, tym większego nabierają znaczenia – to piosenki hebrajskie. Ciekawość wyciąga ludzi z domów. Z daleka – stopnie wojskowe; im bliżej docierają, tym wyraźniejsze stają się ich brązowe odbłaski – to młodzi Betaru²⁶ wracający ze szkoleń wojskowych.

Na chodnikach można już spotkać młodych ludzi, którzy wyszli na spacer – niektórzy w nowych butach, inni wystrojeni w nowe garnitury. Z nowym garniturem młody mężczyzna musiał poddać się sobotniej otwartej lustracji. Przyjaciele obracali osobnika i oglądali go od stóp do głów. Był badany ze wszystkich stron, pytany o krawca, który wykonał garnitur, a na końcu otrzymywał opinie na temat ubioru. Półotwarte drzwi zakładu fryzjerskiego nie spoczywały. Młodzi ludzie wchodzili zarośnięci, a wychodzili z ogolonymi twarzami. Nowa droga stawała się z upływem czasu coraz bardziej zaludniona. Stojący młodzi ludzie prowadzili ożywione dyskusje. Grupki młodzieży spacerowały od niechcenia, nucąc cicho hymn pracy. Dało się słyszeć ostry dźwięk marszu El Adon (Hymn o stworzeniu)²⁷ dochodzący z domu Gerszona Kupera. Tutaj Gerrer Chasidim²⁸ odprawiali poranny obrządek Szabatu (Szachrit była przeprowadzany wcześniej, ponieważ pomiędzy Szachritem a Musaf²⁹ była przerwa na naukę).

Ojcowie i ich dzieci, przepasani szalami modlitewnymi, napływali – jedni do synagog, inni do domów modlitwy (Bet ha - midrasz). W domu modlitwy modlili się: Asydejczycy nie uczęszczający do Sztibl. Asydyjczycy mający żal do Sztibl, Balebatim, którzy byli Syjonistami, Balebatim którzy nie byli Syjonistami, a także tłum zwykłych ludzi. Lewa strona wschodniej ściany należała do Syjonistów. *Mosze Hirsz Berger, Abraham Finkel, Jeremiachu Ginzburg, Benjamin Chmielasz, Szaja Wertman i Mosze Mantel* siedzieli w tych ławach.

Pierwsi wierni z ław Syjonistów zaczęli przybywać podczas czytania Szemy³⁰. Po pierwszym Szmone Esrej³¹ ożywiła się połowa wschodniej ławy. To tam dyskutowano o najważniejszych wydarzeniach przeczytanych w dziennikach "Heint" i "Moment". Słowa Joassohna powtarzane były ze smakiem, artykuł Icchaka Grinbauma wywoływał burzliwe spory, cieszył esej Hillela Zeitlina, a wywody Włodzimierza Żabotyńskiego ostro krytykowane. Żadne walenie w stoły czy wołanie "Sza" nie mogło przerwać gorących dyskusji. Jediną rzeczą, która mogła odciągnąć uwagę uczestnika dyskusji była propozycja powrotu do Tory. Była to pierwsza rzecz na końcu recytowania Keter, modlitwy, która zaskakiwała wiernych, gdyż oznaczała, że uroczystości dobiegają końca; zaczęli więc ściągać swoje szaty modlitewne. Konwersacje ustawały, a ludzie powoli rozchodzili się do domów.

²⁵ Początek psalmu 95, zaczynający się od słów: pójďte, radośnie śpiewajmy Panu...

²⁶ Betar syjonistyczny, prawniczy żydowski ruch młodzieżowy. Młodzieżówka partii Sojuszu Rewizjonistycznych Syjonistów. Założony w 1923 roku w Rydze (Łotwa przez Ze'eva Żabotyńskiego (1880-1940. Istniał w okresie międzywojennym w Polsce. Nazwa pochodzi od słów "Brit Josef Trumpeldor" i potraktowana została jako hołd złożony Josefowi Trumpeldor, który zginął w obronie Tel Chaj w marcu 1920 roku.

²⁷ Adon Olam (hebr. "Pan Świata", hymn śpiewany na zakończenie porannego nabożeństwa w szabat, jego autorstwo przypisywane jest hiszpańskiemu poecie z XI wieku – Salomonowi Ibn Gabriol wg. A. Unterman. Encyklopedia tradycji i legend żydowskich. Warszawa 1994, s. 15.

²⁸ Zwolennicy cadyka z Góry Kalwarii, na określenie której w języku jidysz stosuje się nazwę Ger.

²⁹ Musaf, dodatkowa modlitwa odmawiana przy nowiu Księżyca w szabat i święta, jej tradycja wywodzi się od dodatkowych ofiar składanych niegdyś w świątyni przy okazji różnych świąt.

³⁰ Szma Israel - dosłownie: słuchaj Izraelu! (Szma Israel, Adonaj Elochejnu, Adonaj Echad - słucha Izraelu Pan jest twoim Bogiem, Pan jest jedyny). Są to pierwsze słowa modlitwy odmawianej dwa razy dziennie podczas nabożeństw porannych i popołudniowych.

³¹ Szmone Esrej, główna modlitwa w każdym nabożeństwie.

Opuszczając Bet ha - midrasz można było zobaczyć dziewczęta i chłopców, którzy modlili się wcześniej w Bet ha - midrasz, a teraz przechadzających się w oczekiwaniu na swoich ojców, którzy kończyli jeszcze modlitwy. Stopniowo spacerujące tłumy zaczęły opuszczać ulicę. Ostro zapach pieczonego czulentu unosił się w powietrzu; pochodził on od kobiet niosących swój czulent.

Po posiłku siadano na ławkach przy domach. Jedzono tam owocowe desery typowe dla Szabatu i często prowadzono pogawędkę z sąsiadami. Nieco później najstarsi z rodu udawali się na drzemkę. Młodzi ludzie zaczęli opuszczać Sztetl na całe popołudnie. Ciepło Sztetla paliło. Fabryka sody Kackela była przepełniona ludźmi. Tutaj gazowaną wodą sodową gasili pragnienie po słonym, tłustym czulencie...

Część ludzi chowała się w tak gorący sobotni dzień w cieniu w połowie zamkniętych drzwi cukierni Josela Warmana, gdzie oddawali się przyjacielskiej grze w szachy. Wielu młodych ludzi chodziło na Plażę, wielu do kwitnących sadów, a wielu do dolin między wzgórzami wokół cmentarza. Na Plaży (zapewne nad brzegiem rzeki Wieprz), młodzież, dziewczęta i chłopcy, na trawie na łące wystawiali swoje półodkryte ciała na słońce. Twarze były wysmarowane kremem, a nosy przykryte liśćmi, które miały chronić przed oparzeniem. Młodzi mężczyźni wygłupiali się w wodzie, ucząc jeden drugiego pływać. Pływacy zaś popisywali się swoimi umiejętnościami.

W kwitnących sadach grupki młodych mężczyzn (byłych studentów Sztibł) mogły spotkać się z grupkami dziewcząt i zjadać się razem świeżymi owocami prosto z drzew. Leżąc obok siebie na kocach rozłożonych jeden przy drugim lub po prostu na rozłożonych marynarkach wyznawali sobie miłość. W dolinach pomiędzy wzgórzami często odbywały się zorganizowane spotkania partii politycznych: Syjonistów³², Bund³³ i He Chaluc³⁴. To właśnie tam odbyło się kilka spotkań członków partii Judenstadt³⁵. Było to zaraz po puczu partii Rewizjonistów w 1933 roku. *Jankiel Gewirtz* i *Chaim Ber Bach* byli w zarządzie. Ja również byłem członkiem Komitetu.

Młodzi ludzie pozostawili w dolinach między wzgórzami wiele sekretów. Wyznawali oni swoje uczucia i miłość bezkompromisowo. Nie jeden raz te słodkie sny zakłócały przez goja (nie - Żyda) idącego szybkim krokiem z kosą i sierpem.

Około piątej popołudniu każdy ze swojego miejsca odpoczynku, spotkań, miłosnych sieci zaczynał powracać do Sztetlu. Wielka fala spacerów rozpoczynała się około godziny szóstej, wewnątrz i wokół Sztetlu. Elegancko ubrane dziewczęta, chłopcy w szykownych garniturach, w pięknie utkanych koszulach ze lśniąco sztywnymi kołnierzykami – jak w sztuce teatralnej.

Nowa droga, ulica Zamojskiego ożyła, jak również szlak Rozolpera³⁶ oraz w pobliżu fabryki Flajszera. Spacerowali panna młoda z panem młodym, młodzi chłopcy i dziewczęta obok siebie lub rząd dziewcząt z przodu, a za nimi rząd chłopców. Żaloty odbywały się w otoczeniu wszystkich. Od czasu do czasu dało się słyszeć chichot zakłopotanej młodej damy, której twarz nabierała lekkich rumieńców... spacer ten tak trwał aż do późnej nocy. Kiedy na niebie pojawiły się gwiazdy, drzwi sklepów otworzyły się z rozbrzmiewającym łoskotem dnia codziennego. Łoskot ten wołał: Gut vokh!³⁷.

Partnerzy handlowi gromadzili się by wykonać swoje tygodniowe obliczenia. Wielu z tych spacerujących także odeszło do swoich codziennych prac. Pary zakochanych wciąż kontynuowało romantyczne spacerowanie. Aż do momentu, gdy dziewczyna powiedziała: Już czas wracać do domu. Wówczas chłopiec cichutko odprowadzał ją pod jej dom i tam, równie cicho stał z nią jeszcze przez chwilę przed drzwiami, aż do momentu, gdy rzekła: Tak, już późno. I szybko, nie chcąc obudzić członków rodziny, wślizgnęła się do domu...

Montreal, Kanada

³² Syjonizm wywodzący swoją nazwę od wzgórza Syjon w Jerozolimie zapoczątkowany został w XIX wieku, celem działalności jego członków było stworzenie i umocnienie państwa żydowskiego na terenie dawnej Palestyny. Za twórcę syjonizmu uważany jest Teodor Herzl.

³³ Żydowska partia robotnicza założona w 1897 roku w Wilnie. Bund wysuwał program autonomii kultury narodowościowej dla ludności żydowskiej. W okresie międzywojennym lewy odłam Bundu połączył się z Komunistyczną Partią Polski, prawicowy odłam występujący przeciwko ruchowi komunistycznemu i jednolitemu frontowi współpracował ściśle z Polską partią Socjalistyczną. Działalność Bundu w Polsce trwała do 1948 roku, wg. Encyklopedia Popularna A - Z. Warszawa 1966, s. 139

³⁴ Organizacja młodzieżowa mająca na celu przygotowanie do przyszłej pracy w Palestynie młodych pionierów - rolników (chaluc, z jęz. hebr. "pionier").

³⁵ Zwrot Judenstadt możemy tłumaczyć jako "państwo żydowskie", prawdopodobnie zatem członkowie tej partii mieli na uwadze odbudowę państwa żydowskiego na ziemi palestyńskiej.

³⁶ Droga biegnąca w stronę Rozłop.

³⁷ Gutn ownt! z jid. dobry wieczór .

Aharon Lass. Wspomnienia z chederu i sztibl

Żelazne drogi aby wzmocnić ściany

Za każdym razem, gdy słyszę o Szczepreszynie, w mojej głowie budzą się wspomnienia z dzieciństwa. Spędziłem w tym mieście jedynie kilka lat, [ponieważ] kiedy miałem 11 lat zamieszkałem z moim dziadkiem w Chełmie i powracałem do Szczepreszyna jako gość na święta Pesach³⁸ i w Święto Szalasów (Sukkot).³⁹ Dom moich rodziców, Sary Itty i Dawida Lass, był łatwo zauważalny, asydyjski [chasydzki], oni zaś zachowywali wszystkie przykazania Micwy⁴⁰, niezależnie od tego czy były one łatwe, czy trudne do wypełnienia. Moja matka dokładała sił, by dom był zawsze czysty i przytulny. Dzieci były zawsze zdyscyplinowane i ubrane ze smakiem. Aby poradzić sobie z utrzymaniem siedmiorga dzieci, wykorzystywała swoją umiejętność szydełkowania – robiła różnego rodzaju nakrycia na Szabat i święta. Nie bez znaczenia mój ojciec w każdy piątek po recytowaniu Szalom Alejchem⁴¹ mówił dobitnie: Któż znajdzie tak wartościową kobietę?

Mój ojciec rebe Dawid ben Zeew ha Kohen Lass⁴² urodził się w Chełmie. Był wykształconym Żydem, jednym z najwybitniejszych Radzynerów⁴³ w Szczepreszynie. Ze względu na moją naukę w chederze, zazwyczaj budził mnie i mojego brata Lipmana o piątej rano i uczył nas Traktatu z Sanhedrynu⁴⁴. Do dziś dnia pamiętam jego tłumaczenie fragmentów Gemary.⁴⁵

W naszym domu zawsze było wesoło, zwłaszcza w wieczór Szabatu i innych świąt, kiedy wszyscy członkowie rodziny: moi rodzice, bracia Lipman i Mordechaj oraz moje siostry, Jenta, Zlata, Towa i Chana (oraz od czasu do czasu przybyli na Szabat goście) siadali wokół zastawionego stołu, na którym stały świecice szabatowe i śpiewali razem świąteczne pieśni⁴⁶ – wszystkie te wspomnienia wyryte są w mej pamięci do dziś.

Owinięty w modlitewne szaty – do chederu

Moje wspomnienia o domu moich rodziców sięgają dnia, kiedy mój ojciec kazał mi zostawić dzieci, z którymi się bawiłem i wracać do domu. Rodzice czekali na mnie z wielką radością i oznajmili mi wówczas, iż od tego dnia zacznę uczęszczać do chederu. Moja matka ubrała mnie w moje szaty na Szabat, a mój ojciec owinał mnie w swój szeroki szal modlitewny⁴⁷ i zaniósł mnie w swoich ramionach do mojego pierwszego nauczyciela (mełameda), Szlomo Belfra.

W chederze spotkałem wiele dzieci w moim wieku, mających 3 - 4 lata, lecz także kilkoro starszych. Były tam dwa długie stoły, a wokół ścian niskie ławki dla dzieci. Przy jednym stole siedział mełamed Szlomo ze starszymi dziećmi. Przy drugim stole jego syn Icchak z małymi dziećmi. Tutaj zacząłem uczyć się alfabetu, a [jego poznawanie] kontynuowałem podczas nauki Chumaszu.⁴⁸ Pamiętam Szabat z okresu, kiedy studiowałem Chumasz. Byłem wystraszony tłumem, który zgromadził się w domu. Stałem na stole przyozdobiony złotym zegarem i zdawałem egzamin: tłumaczenie części Waikra⁴⁹ z hebrajskiego na jidysz.

³⁸ Wielkanoc, Święto wolności upamiętniające wyjście Żydów z Egiptu.

³⁹ Święto Zbiorów. Ortodoksyjni Żydzi ustawiają sobie wówczas szałas (w Polsce międzywojennej polska ludność, szczególnie na wsiach nazywała je kuczkami) na pamiątkę szalasów, w których odpoczywali ich przodkowie wędrujący przez 40 lat po pustyni.

⁴⁰ Micwa, wypełnianie dobrych uczynków w stosunku do innych.

⁴¹ "Pokój wam", początek hymnu, który śpiewali Żydzi w piątek wieczorem, po powrocie z synagogi.

⁴² Syn Zeewa ha Kohen Lass, nazwisko Kohen wskazuje na wywodzenie się członków tej rodziny z rodu kapłańskiego (rodu kohenów, czyli kapłanów).

⁴³ Zwolennikiem cadyka z Radzyna.

⁴⁴ Jeden z traktatów Talmudu (czyli zbioru nauk).

⁴⁵ Gemara (nazwa pochodzi od hebrajskiego słowa "gamur", skończony, wykończony) zbiór wyjaśnień, przepisów dotyczących wszystkich dziedzin życia. Gemara wraz z Miszną (zbiorem nauk wyjaśniających kodeks Mojżesza (vide Księgi Mojżeszowe zawarte w Starym Testamencie), mądrości żydowskich) stanowi składową część Talmudu, przy czym wiodąca rola przypada Gemarze, która jest niejako uzupełnieniem Miszny, ma na celu jej rozwinięcie.

⁴⁶ Określa się je nazwa zmirot (hebr. "pieśni"), śpiewane są w w sobotę po obiedzie.

⁴⁷ Szal modlitewny (z hebr. "płaszcz") zakładany przez mężczyzn podczas modłów porannych szacharit (hebr. "świt"), odpowiadających porannej ofierze składanej dawniej w Świątyni Jerozolimskiej. Szal przyozdobiony był citit (hebr. "frędzle"), które miały przypominać o boskich przykazaniach ("będziecie mieli te frędzle po to, abyście gdy na nie spojrzycie, przypomnieli sobie wszystkie przykazania Pańskie, i abyście je pełnili...; IV Księga Mojżeszowa, rozdz. 15, wers 39).

⁴⁸ Chumasz (hebr. "piaty"), Pięcioksiąg tłumaczony dla potrzeb dzieci na język potoczny, zawsze tłumaczony był rozdział przypadający na dany tydzień i czytany w najbliższą sobotę w bożnicy. Nazwa Chumasz pochodzi od skrótu słów: "chamisza chumszej Tora", czyli "pięć Piątych Tory.

⁴⁹ Waikra, Księga Kapłańska.

Z Chederu Szlomo Belfer przeszedłem do chederu Abrahama Bioma. Tam kontynuowałem naukę Chumaszu z komentarzami Raszi.⁵⁰ To był mały cheder, z niewieloma uczniami. Rebe jadł swój skromny posiłek przy stole, otoczony siedzącymi uczniami. Po posiłku wymamrotał cicho błogosławieństwo, ale kiedy dotarł do zdania "Zaprowadzi nas do Ziemi Obiecanej", wypowiedział je głośno i dobitnie. Można by powiedzieć, że to właśnie w tamtym momencie rozpałała się we mnie pierwsza iskierka syjonizmu.

Stamtąd przeszedłem do chederu Jankiela Szlomo. Ten cheder był lepiej zorganizowany, a nauka wykładana w bardziej zrozumiały sposób. Rozpocząłem naukę Gemary. Rebe Jankiel Szlomo umiał przebrnąć nie tylko przez treść wykładanej lekcji, lecz także każdemu fragmentowi towarzyszyła odpowiednia i niepowtarzalna melodia. Doskonale pamiętam Wa' Ani z fragmentu Wajakchi w wyznaniu Jakuba wobec jego syna Józefa i tą wyjątkową melodię Um Ani Koma pochodzącą z Hoszanot.⁵¹ Okres moich studiów był bardzo interesujący: poza nauką ogromne zainteresowanie wzbudzały informacje z frontu I wojny światowej.

Następnie, z chederu Jankiela Szlomo, przeszedłem do chederu Pinchasa Grossbarda, zwanego "Ślepym Pinchaszem". Proces nauczania pod jego nadzorem przebiegał na bardzo wysokim poziomie. W każdy czwartek uczyliśmy się tygodniowego fragmentu z komentarzami Rasziego⁵². Rebe Pinchas był bardzo biegły w znajomości Tory⁵³ i Talmudu, dzięki czemu podczas nauki mogliśmy usłyszeć od niego piękne objaśnienia.

Sztibl Radzynera

Asydejczyki Radzynerowie wyróżniali się spośród innych miejscowych Asydejczyków. Sztibl był ich budynkiem i nie tolerowali oni ludzi, którzy odchodzili od wiary. Sztibl stał się przeto miejscem zgromadzeń Żydów z miasteczka. Przy ścianach w budynku znajdowały się regały wypełnione książkami, a Asydyjczycy mogli studiować Misznę Ezn Zaakova⁵⁴, Gemarę i Midrasz⁵⁵. Pamiętam, że rebe Daniel Becher, dziadek sadowników, zawsze zaglądał do Jalkut Simoni.

Sztibl był otwarty dzień i noc i zawsze byli tam ludzie: zwłaszcza zimą liczba ich była znaczna ze względu na ciepły piec, który się tam znajdował. W święto Szabatu, tuż przed modłami, odbywało się wspólne studiowanie Gemary. Do grupy studyjnej należeli: *Reb Mosze Dawid, Reb Dawid Elboim, Pinchas Zisbrenner*, czytający Torę, mój świętej pamięci ojciec i wielu innych. Przyjemnością było słuchanie słów Gemary intonowanych przez tych zgromadzonych wokół stołu ludzi. Chciałbym opisać osoby, które spotykałem najczęściej w domu nauki:

Reb Mott Maimon, krewny rodziny Maimon ze Szczepreszyna, wdowiec i rozwodnik, bezdzietny, przybyły do miasteczka w podeszłym wieku. Był badaczem Tory, biegły w Szas i Poskim, zawsze pilnie coś studiujący. Od niego nauczyłem się Traktatu Berakhot⁵⁶, z komentarzami [Rabbi Szlomo] Algaziego – badacza i Poseka z Izmiru. Nauka z nim była bardzo pouczająca. *Reb Moshe Honigman*, człowiek niskiej postury, wdowiec, z oczami wyłupiastymi za względu na nadmierne czytanie bez okularów. Nigdy nie uczestniczył w konwersacjach. Zgięty nad książką, stale zaglądał do Zoharu⁵⁷ lub do innej kabalistycznej książki. *Reb Meir Pinia*, wdowiec. Nie miał on jednego wyznaczonego miejsca. Przechodził wciąż od ściany do ściany. Ciągłe uczestniczył w dyskusjach i bronił swojego punktu widzenia. Pamiętam jeden zimowy dzień w Sztibl, obok ciepłego pieca rozprawiano na temat relacji pomiędzy Nie - Żydami, a Żydami. Wszyscy uczestnicy dyskusji opowiadali o destruktywnym nastawieniu, jakie odczuli ze strony Nie - Żydów. W pewnym momencie *Reb Meir Pinia* zerwał się i wykrzyknął: "Nieprawda! Istnieją również Nie - Żydzi, którzy są dobrzy!" I opowiedział historię, która mu się przydarzyła. Pewnego zimowego dnia spacerował on po miasteczku, noc już zapadła, a on był praktycznie zamrożony z zimna. Pewien Nie - Żyd wpuścił go do swojego domu i natychmiast zbudził swojego syna prosząc go o szybkie przyniesienie drewna na opał aby ogrzać przybysza. Pamiętam jeszcze jak imitował rozkazy Nie - Żyda wydawane po polsku: "Pał, Pał!".

Rehovot, 5741

⁵⁰ Raszi, skrót imienia rabiego Szlomo Icchaka (1040 - 1105), jednego z najpopularniejszych komentatorów Tanachu (Biblii Hebrajskiej) i Talmudu.

⁵¹ Prawdopodobnie autor wspomnień miał na myśli siódmy dzień świąt Sukot (Szałasów), zwany Hoszana Raba, podczas którego do tradycji należy uderzanie wtkami gałązek zwanych hoszanot o ziemię, zapewne wtedy śpiewano melodię Um Ani Koma. Są to moje przypuszczenia bo nie znam wszystkich nazw hebrajskich.

⁵² Raszi (1040 - 1105), akronim (wyraz sztucznie utworzony z pierwszych liter) rabiego Salomona ben (syna) Izaaka, mieszkającego we Francji, autora wzorcowych komentarzy do różnych tekstów.

⁵³ Tora, Pięcioksiąg Mojżesza.

⁵⁴ Miszna z komentarzami Ezn Zaakova.

⁵⁵ Zbiór komentarzy biblijnych.

⁵⁶ Jeden z traktatów Miszny (tzw. "zewnątrznej", powstałej w kilka wieków po zredagowaniu Miszny oficjalnej).

⁵⁷ Zohar (hebr. "blask"), główne dzieło kabały (z hebr. "spuścizna tradycji").

Efraim Farber. Wesoły dziadek.

Szczebrzeszyn wydał na świat wielu oświecony ludzi. Jednym z nich był mój dziadek, Mosze Farber (Klicki). Ani wiatry Oświecenia [żydowskiej Haskali], ani nadejście nowoczesności nie miały żadnego wpływu na tych uparcie nieustępliwych Żydów. Religijny sposób myślenia był w nich wryty od setek lat i nie zmniejszył się z upływem lat. Dziadek był prostym Żydem, jednym z wielu. Nasycony mądrością ludową podążał pewnie ścieżką naszych przodków. Przelatywał ze swoją ludową mądrością i ludowym poczuciem humoru. Miał jasny umysł i był zdolny do naukowości. W uciśnionych i upadłych widział swoje bratnie dusze. Cicho, bez zgiełku i ostentacji, w tajemnicy, uwielbiał pomagać potrzebującym. niesprawiedliwość społeczna bolała go tak samo jak zwykli krwio pijcy, których nigdy nie brakowało wśród Żydów. Jego życiowa filozofia związana z problemami dnia codziennego była czymś budzącym podziw.

W czasie Sukkot, jadalem z moim dziadkiem w Szałasach. To właśnie wtedy odkrył przede mną swoje spojrzenie na życie. Tak jak przelatująca wiosna, mądrość życiowa wylała się z jego ust, z miejsca religijnego. Nie zgadzał się z przywództwem Rabbich [chasydzkich nauczycieli]. Według niego prawdziwy rabbi powinien chodzić pieszo i jeść czarny chleb z czosnkiem! Obowiązkiem bogatego Asydyjczyka było natychmiastowe podzielenie swojego majątku między biednych. Ponieważ takiego rabiego nie było w zasięgu ręki, nie był on traktowany jako Asydyjczyk.

Okres Elul⁵⁸, kiedy zadrżałaby nawet ryba w wodzie, był czasem rachunku sumienia. W wigilię Jom Kippur⁵⁹ dziadek chodził zanurzyć się w rzece Wieprz. Często był to deszczowy dzień, z silnym zimnym wiatrem, jak to bywa jesienią w Polsce; to nie przeszkadzało mojemu dziadkowi. Ablucja w dzień wigilii Jom Kippur było zwyczajem zaczerpniętym przez niego ze starożytności.

Jego różne powiedzonka, aforyzmy i żarty wciąż tkwią w mojej głowie, na przykład gdy pewien Żyd ze Szczebrzeszyna przyszedł do niego z pytaniem: Reb Mosze, po co Ci są Twoje bagna? (mój dziadek był w posiadaniu kilku hektarów bagnistych łąk. On na to odpowiedział: Kiedy przyjdzie Mesjasz, torfowiska zamienią się w cukier, a woda w whisky Bacheyewsky; to ożywi wszystkich Żydów, bez względu na to, czy są oni bogaci, czy biedni...

Zimą, gdy udawał się otworzyć schul, który chroniło dwoje masywnych ciężkich drzwi wzmocnionych żelazem, rysował się przed nim szczególny obrazek: osoba z głową okrytą modlitewnym szalem, kołysząca się w modlitwie przed Świętą Arką... Mój dziadek zwykł mawiać, że nie boi się martwych, tylko żywych. Wołał, że osoby należące do Innego Świata powinny powrócić na miejsce spoczynku... wyglądało na to, że nie był to normalny Żyd ze Szczebrzeszyna, który po wypełnieniu wieczornych modłów pozostawał w schul na noc. – Wyznanie Ani maamin⁶⁰ mojego dziadka nie było żadnym prymitywnym przywidzeniem, ale namacalnym i głęboko odczuwanym wierzeniem. Jako młody chłopiec mój dziadek uczył się w Bet ha - midrasz i był wyjątkowo biegły w dziedzinie Hallachy⁶¹. Doskonale władał językiem jidysz, hebrajskim, polskim i rosyjskim.

Josef Boim. Odszedł Rabbi

Portret Autora

Gorzkie protesty rozdartych serc wybuchły w setkach i tysiącach mieszkań w ten pamiętny Szabat, tuż przed zmierzchem. Z każdego obejścia i zza każdego rogu rozlegały się silne wrzaski kobiet. W szczególności był to płacz cnotliwych kobiet, których mężowie byli najważniejszymi osobami w Bet ha - midrasz, uczniami Reb Fiszela Goldberga, i na których ramionach spoczywało utrzymanie gospodarstw domowych.

- Nasz świat obrócił się w ciemność w środku dnia! – krzyczała kobieta do swojego sąsiada.
- Korona spadła z naszych głów! – krzyczała inna rwąc włosy z głowy.
- Biada nam, osieroconym! – slychać było lament nieznaney osoby ukrytej w bocznej uliczce.

Gorzki płacz i zawodzenie prędko przenikały przez pęknięcia w okiennicach i dziurki od kluczy. Niespokojni

⁵⁸ Elul, szósty miesiąc księżycowy hebrajskiego kalendarza, licząc od od nisan, miesiąca Exodusu (Wyjścia z Egiptu), lub ostatni miesiąc przed przed początkiem świąt Nowego Roku, elul zaczyna się pod koniec sierpnia. W tym czasie każdy wierzący Żyd dokonuje obrachunku z własnym sumieniem i duchowego porządku. W niektórych gminach w Europie Wschodniej pobożni Żydzi spędzali ten czas w odosobnieniu, a po nabożeństwie porannym trąbiono w róg (szofar) budząc w ten sposób sumienia wiernych.

⁵⁹ Jom Kipur (hebr. "Dzień Pojednania", nazywany także "Sądnym Dniem") najważniejszy dzień żydowskiego roku, kończący Dziesięć Dni Pokuty poprzedzających Nowy Rok (Rosz ha Szana).

⁶⁰ Ani maamin (hebr. "Wierzę"), ujęcie 13 artykułów wiary Majmonidesa, z których każde rozpoczyna się od zwrotu: "Wierzę wiarą doskonałą...", A. Unterman. Encyklopedia...

⁶¹ Halacha, postępowanie zależące od rozwinięcia przepisów prawnych odnoszących się do danej dziedziny życia, czy zaistniałych zdarzeń, okoliczności.

ludzie wrywali się z domów – niektórzy w połowie ubrani, inni, o litości, w swojej zimowej bieliźnie. A na każdym ustach malowało się jedno pytanie: - Co się stało?

Po zapoznaniu się z okropną wiadomością, iż Rabin nie żyje, Żydzi, pokryci brodami i bokobrodami, z jarmułkami na głowach, zalewali się gorzkimi, rzewnymi łzami. Szybko zniknęli w swoich domach, a po kilku minutach, ubrani w swoje odświętne szaty (przeznaczone na Szabat, zmierzali już w stronę domu Rabina. Powietrze było mroźne. Czysty śnieg, który spadł w nocy, skrzypiał pod stopami maszerujących. Z oczu ludzi płynęły strumienie łez....

Jehuda Kellner. Odrzucenie starego ubioru.

Nowe materiały zaczęły zjawiać się w mieście. W 1914 roku, na początku I wojny światowej, życie społeczne zaczęło nabierać kształtu. [Polityczne] partie zostały założone. Powstała zorganizowana praca i związki zawodowe. Słychać było nawoływanie do równości, braterstwa i życia życiem narodowym.

Fala entuzjazmu pojawiła się wśród młodych. Widząc nowe życie przyjmujące kształt w sztetlu młodzi opuścili Bet ha - midrasz i sztibl, strząsając długą "kapotę" z pleców wraz z żydowskim kapeluszem" założyli garnitury i czapki.

W pierwsze lata czuło się opór ze strony rodziców. Przede wszystkim było to wyrażane w szabat w Bet ha - midrasz. Można było słyszeć takie rozmowy: To było wcześniej nie do pomyślenia aby dziewczęta i chłopcy zbierali się wspólnie, czy zapalali lampę w szabat. Odgrywać rolę komika i i wystawiać przedstawienia teatralne?... Boże broń, kara za te grzechy spadnie na sztetl...

Młodzież Szczepreszyna, ze swoją działalnością społeczną i partyjną, zdobyła reputację na całej Lubelszczyźnie. Było to za sprawą syjonistów, bundystów i komunistów. gdy przychodziło się na zebranie partyjne, trzeba było jedynie powiedzieć, że się jest ze Szczepreszyna, aby cię posadzili w pierwszym rzędzie.

Pamiętam, że zawsze w sobotę, gdy spacerowaliśmy, bundyści chodzili w jednej grupie i śpiewali "Przysięgę",⁶² syjoniści - w drugiej, śpiewając pieśni syjonistyczne. gdy obie grupy się spotykały, natychmiast się rozdzielały, jakby były dwoma wrogimi armiami...

Młodzi nie troszczyli się zbytnio o zarabianie na życie. Rodzice ich utrzymywali. Nie było wielu możliwości zatrudnienia. Żydzi byli [przeważnie] krawcami, szewcami, zwrotniczymi. Sztetl nie miał żadnego przemysłu ciężkiego. Jedynie polscy robotnicy byli zatrudniani w cukrowni hrabiego Zamoyskiego⁶³. Żydów tam nie przyjmowano.

Tak właśnie czynili młodzi i zaznaczali swoją obecność. I tak też rodzice nie mogli przystosować się do ducha nowych czasów i trzymali się na uboczu nowych prądów. Jednakże, pomimo wszystko tęsknieli za tamtymi czasami, za tymi wszystkimi walkami i nie mogli się pogodzić z tym, że to wszystko należy już do przeszłości.

Buenos Aires

Jehosua Zisbrenner. Walka o postępowy kulturalny.

Był rok 1916 - 1918. W tym czasie powstała w Polsce opozycja wobec caratu, a młodzież była oczarowana i wchłaniana przez zbliżającą się nawałnicę "Wychodzenia do Ludu". Początki były trudne. Niejeden z nas stawiał czoła ostrej walce w domu ze swoimi chasydzkimi rodzicami. Nie bacząc na to walczyliśmy nawet w radzyńskim sztiblu.⁶⁴ Była to walka o to, by powstać i stać się widocznym, a retoryka o nadchodzącym Mesjaszu nie miała siły przyciągania: my musimy sami znaleźć sposób wyzwolenia Żydów przed syjonizmem.

Większa część młodych ludzi przystępowała do nas. Zapoczątkowano organizację partii socjalistycznych

⁶² "Przysięga" (z jydysz ""Di szwue" , tytuł wiersza Szymona An – skiego, który stał się oficjalnym hymnem robotniczej partii żydowskiej "Bund"; poeta sympatyzował z partią po roku 1900.

⁶³ Cukrownia w Klemensowie uruchomiona została w roku 1895 z inicjatywy ordynata Maurycego hr. Zamoyskiego . Obiekt został zlokalizowany na gruntach wsi Bodaczów. Pierwszym dyrektorem cukrowni był Michał Lubiński, w roku 1912 funkcję tę pełnił inż. Wyszyński. Wg. Cukrownia Klemensów (1895 – 1997. Solidarność. Biuletyn Informacyjny Regionu Środkowowschodniego 28.08. - 4.09. 1997 nr 36 – 37 (390 – 391

⁶⁴ Salka modlitewna, w której zbierali się zwolennicy cadyka z Radzyna.

i komitetów społecznych Kerem Kejemet⁶⁵ i Kerem ha Jesod⁶⁶ w krótkim czasie poprowadziliśmy większość młodzieży do Syjonistycznego Ruchu Pracy, który zgrupował się pod Ogólną Organizacją Syjonistyczną.⁶⁷

Następujący zaangażowali się w pracę oświeceniową w szteltu:⁶⁸ *Abraham Icchak Becher, Mosze Messinger, Baruch Bibel* i inni. grupa starszych towarzyszy: *Dawid Marzel, Abraham Bernstein, Szmuel Gerenrejch*⁶⁹, prowadzili tajną działalność w radzyńskim sztiblu.

Wśród tych wcześniej wspomnianych byli też założyciele Biblioteki imienia Mendele Mojcher Sforima. Każdego wieczoru członkowie mieli zwyczaj siedzieć w bibliotece by czytać i uczyć się. W 1920 roku nowy rząd Polski podejrzewał nas o komunizm i skonfiskował bibliotekę. Cały księgozbiór z kilkoma tysiącami książek, prawie całkowicie poszło do ziemi. Pewna ilość członków została aresztowana.

W ciągu kilku lat odnawiano pozwolenie na otwarcie biblioteki, podjęliśmy pracę od nowa. Część książek była podarta, duża część zaginęła. Zaczęła się walka o kierownictwo nad biblioteką pomiędzy dwoma partiami pracy: Poalej - Syjon⁷⁰ a Bundem; Poalej Syjon chciała uczynić [z placówki] bibliotekę miejską nie partyjna do której mogliby chodzić wszyscy, aby każdy mógł radować się literaturą w jidysz. Po intensywnym i wielkim wysiłku, możliwym stało się przekształcenie biblioteki w instytucję kultury dla całej społeczności żydowskiej.

Było aktywne kółko dramatyczne przy bibliotece, które z powodzeniem wystawiało sztuki od "*Moshe Heit*" do "*Der Dybuk*" autorstwa An- skiego,⁷¹ przedstawienia odbywały się w remizie strażackiej. Kółko składało się z następujących członków: *Ester Stern, Nehama Lerner, Szyja Zisbrenner, Isroelke Lerner, Mendel Boim, Mordechaj Mintz, Riwka Weinstock, Jakow Lam, Josef Lerner, Sara i Chaja Boim, Pesia Hochgelertner, Lea Grojser*,⁷² *Tila Schwartzberg* i inni. "*Der Dybuk*" był powtarzany po wznowieniu Biblioteki. Skutek był niesamowity. Przyjeżdżali z okolicznych miast i z Zamościa, aby zobaczyć tę sztukę⁷³. Zgromadzono znaczne środki, które były przeznaczone dla Biblioteki i pomogły w uzyskaniu różnych książek z literatury w języku jidysz. Kulturalna działalność dała naszemu małemu szteltowi wielką inspirację i siłę napędową od samego początku. wielu młodych ludzi włączyło się w działalność i my postępowaliśmy na froncie społecznym i politycznym.

Dawid Fuchs. Jak młodzież rosła i rozkwitła.

W roku 1926 kiedy jako dwunastoletni chłopak, zacząłem uczyć się krawiectwa męskiego u Mordechaja Lejb Fehlhendlera spotkałem tam starszego pracownika Chaima Bergera. On wprowadził mnie do Związku Zawodowego i wciągnął na listę sekcji młodzieżowej.

Związek ten miał siedzibę u Josela Kulpe. W Związku była biblioteka imienia Ester Tulkop, bibliotekarzem był Szlomo Bendler ("Długi Szlomo"), natychmiast dano mi broszurki do czytania. Wkrótce potem zostałem członkiem młodzieżowej organizacji Bund "Zunkuft". Spotykaliśmy się tam z innymi młodymi ludźmi. Sekcja młodzieżowa Młodzi Bund "Zunkuft" rozwijała się. Przywódcami w tym czasie byli: *Abraham Icchak Weinryb, Josel Szpringer, Jechel Bronstein, Zanwel Aszenberg, Icchak Gall, Mosze Lejb Mittelpunkt* i inni.

Kilku naszych towarzyszy widząc jak młodzież do nas garnie, przemyśleli wielokrotnie jak rozszerzyć zakres naszych działań. Stworzyli oni "Żydowską Szkołę" dla [potrzeb] której wynajęto natychmiast lokal u Wolfa Gedakhta. Stworzono też Kółko Dramatyczne z towarzyszy: *Etel Litvak, Abrahama Szpringera, Chaji Berger, Bajtchel Blej, Aarona Frielinga, Beryla Kwill* i innych; młodzież była bardzo aktywna.

Nasi przywódcy widząc, że młodzież skupiająca się wokół nas była z biednej klasy [z biednych rodzin], a większość nie miała nawet podstawowej edukacji, wśród nich też analfabeci, ponieważ nie mieli możliwości w swoich zubożałych rodzinach aby się uczyć, utworzono Kursy Młodzieżowe, gdzie młodzi krawcy, szewcy, służący mogli uczyć się pisać i czytać. Studiowano też historie narodu żydowskiego, nauki

⁶⁵ Kerem Kejemet le Israel (Fundusz Narodowy, stworzony przez syjonistów rewizjonistów, zwolenników idei propagowanych przez Włodzimierza Żabotyńskiego, mający na celu wspieranie przyszłych kolonistów palestyńskich, wg. Andrzej Żbikowski. Żydzi. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1997 (dalej. A. Żbikowski. Żydzi...

⁶⁶ Fundusz Podwalin, jego członkowie także stawiali sobie za cel gromadzenie funduszy na potrzeby przyszłych osadników w Palestynie A. Żbikowski. Żydzi...

⁶⁷ Ogólna Organizacja Syjonistyczna powstała w 1925 roku A. Żbikowski. Żydzi..

⁶⁸ W miasteczku.

⁶⁹ Zginął z rodziną podczas okupacji, wg. Sefer Zikaron le Kehilat Szewreszin. Kiryat Yam, s. 478.

⁷⁰ Poalej - Syjon (Robotnicy Syjonu, w Królestwie Polskim Partia została zalegalizowana w 1902 roku.

⁷¹ Szymon An - ski, właściwie Salomon S. Rapaport; poza twórczością interesował się etnografią, w roku 1929 Żydowski Instytut Naukowy w Wilnie wszedł w posiadanie jego kolekcji etnograficznej zgromadzonej w 1912 roku na Kresach i w Rosji Centralnej podczas tzw. Ekspedycji Historyczno - Etnograficznej A. Żbikowski. Żydzi..

⁷² siostra ostatniego (zmarł w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku szczebrzeszyńskiego Żyda Jankiela Grojsera, Lea zginęła z rodziną podczas okupacji, wg. Sefer Zikaron le Kehilat Szewreszin. Kiryat Yam, s. 478.

⁷³ W roku 1937 powstała filmowa wersja "Dybuka".

przyrodnicze i inne przedmioty. Młodzi, biedni Żydzi zdobywali w ten sposób wykształcenie czytając i pisząc, aż stali się na tyle efektywni, że mogli brać udział w życiu politycznym społeczności sztetla.

Nasz Związek Zawodowy prowadził aktywną działalność społeczno - ekonomiczną. We wczesnych latach pracownik w miasteczku musiał pracować 12 - 14 godzin na dobę. Dzięki intensywnej działalności Związku wprowadzono 10 godzinny dzień pracy na początek, a wkrótce potem był strajk wszystkich pracowników fizycznych i [wprowadzono] ośmiogodzinny dzień pracy.⁷⁴

Robotnicy otrzymali lepsze warunki pracy i wyższe pobory. Przez długi czas próbowano wyprostować zgięte plecy klasy robotniczej. Dzięki pracy organizacyjnej Związku Zawodowego przywódcy Bundu⁷⁵ mieli w tym wielki udział. W tym czasie otworzono w sztetlu Żydowska Szkołę Ludową (Jidisz Fołks Schule)⁷⁶. W tym przedsięwzięciu Partia Poalej Syjon Lewica wiele pomagała, a szczególnie: *Szmuel Liger, Josef Hezel, Hana Becher* i inni. Ale wkrótce z wielu przyczyn jedynie przywódcy Bundu byli zaangażowani w tę pracę. Następujący towarzysze bardzo pomogli rozwijając żydowską szkołę w miasteczku: *Jankiel Honigman, Isaac Weissfeld*. Utrzymanie szkoły było trudne, jednak dzięki pomocy, praktycznie całej społeczności żydowskiej, również ze strony religijnych Żydów, jak też naszych braci z Ameryki, szkoła rozwijała się ekspansywnie i dobrze. Było tam pięć oddziałów, nauczyciele pochodzili z Wileńskiego Seminarium Nauczycielskiego. Od czasu do czasu uczniowie wystawiali przedstawienia teatralne, na które przychodziła cała społeczność żydowska. W ten sposób młodzież rozwinęła się i dorosła włączając się w społeczność i życie polityczne. Polityczne inklinacje nie miały znaczenia [czy to] w Bundzie, He Chaluc, Betar⁷⁷, organizacji syjonistycznej czy komunistycznej.

Z nadejściem maja, w sobotnie poranki, młode dziewczęta i chlupcy rumiani, z zapartym tchem, świeży i tryskający [energiją] biegali ulicami sztetla w różnych kierunkach - jedni maszerujący rzędami, inni w grupach. Gdy przychodziło się na "Wygon" lub ulicę Frampolską, oczy twoje napotykały na siedzących na trawie i jednego z nich wysuwającego aktualne pytanie dotyczące społeczności. Nasi młodzi ludzie żyli dobrze i szczęśliwie. W czym że nie brali udziału nasi młodzi [byli] wszędzie, w biurach organizacji, w budce "Dużego Szlomo", na nowej szosie. Młodzi spotykali się w grupach wszędzie i dyskutowali o "Bundzie", syjonizmie i ruchu Chaluc.⁷⁸

Przypominam sobie, że Młodzi Bund "Zukunft" prowadzili program rekrutacji i organizowali spotkania młodzieży w tym celu. Ja i Mosze Tanenbaum pojawiliśmy się w tym czasie. *Moszele Zisbraner* (który poległ w wojnie o niepodległość Izraela), *Szmuel Zilberlicht* i inni Chalucim przybyli na spotkanie i rozmawiali z nami. Ogólnie rzecz biorąc, wszyscy młodzi w Szczepreszynie byli politycznie i municypalnie dobrze rozwinięci. Stworzono grupy przygotowujące pionierów "Chaluc" i "Betar". Naszych "Kibucników" można było znaleźć w każdym kącie sztetla zamierzających rąbać drewno. Pamiętam jak młodzież Betar maszerowała z ulicy Mordechaja Flajszera⁷⁹ w kierunku Josela Boima.

⁷⁴ Kilka lat wcześniej (18 lutego 1923 roku strajkowali szczepreszyńscy robotnicy żydowscy z branży krawieckiej, szewskiej i stolarskiej, którzy domagali się 100% podwyżki płac. Wg. B. Moszkowicz, J. Weserszturm, J. Wajsbrot, Kronika Ruchu Robotniczego i Związkowego w środowisku żydowskim w styczniu – czerwcu 1923 roku. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego 1969, nr 71 - 72.

⁷⁵Partia robotnicza o charakterze socjalistycznym - utworzona została w Wilnie w 1897 roku. Główne postulaty wysuwane przez jej członków to: szeroka autonomia narodowo - kulturalna dla ludności żydowskiej (problem ten bywał poruszany zarówno w czasie zaborów jak i po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Walka z antysemityzmem, walka o wszechstronny rozwój żydowskiej kultury. Bundowcy walczyli wspólnie z polskimi robotnikami (między innymi podczas strajku w Łodzi o wyzwolenie narodowe i społeczne. Ich udział widoczny był również w czasie powstania w getcie warszawskim - walczyli w szeregach Żydowskiej Organizacji Bojowej, pracami której kierował Marek Edelman; jako ciekawostkę należy dodać iż insygnia szczepreszyńskiego "Bundu" znajdują się do dziś na terenie miasta Szczepreszyn – dotychczas nie natrafiono na ich ślad.

⁷⁶ W okresie międzywojennym w Szczepreszynie funkcjonowały dwie prywatne szkoły żydowskie: dwuklasowa utworzona w roku 1927 na mocy decyzji Rady Szkolnej Powiatowej w Zamościu, pozwolenie na otwarcie której otrzymał Jan Szpringer, naukę oparto na programie siedmioklasowej szkoły powszechnej, kierownikiem placówki została Gitla Flamówna oraz placówka prowadzona przez Zjednoczenie Szkół Żydowskich oddział Szczepreszyn, w której pracowało trzech nauczycieli, absolwentów Prywatnego Seminarium Nauczycielskiego w Wilnie: Józef Goldfarb, Estera Liberman i Szejna Lejbikier. Wg. J. Doroszewski, T. Radzik. Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918 - 1939. Lublin 1992, s. 66 - 67.

⁷⁷ Organizacja młodzieżowa funkcjonująca w Polsce w okresie międzywojennym, jej nazwa to skrót od Brit Josef Trumpeldor – Liga Józefa Trumpeldora. Założona została przez Związek Syjonistów – Rewizjonistów. Pracami Betaru kierował Włodzimierz Żabotyński.

⁷⁸ Ruch społeczny mający na celu odbudowę siedziby żydowskiej w Palestynie, ochotników, którzy jako pierwsi wyjeżdżali w okresie międzywojennym do Palestyny nazywano pionierami; słowo pionier w jęz. hebrajskim to chaluc, wg. A. Klugman. Nowy słownik polsko - hebrajski hebrajsko - polski. Warszawa Tel Awiw 1999, s.106.

⁷⁹ Chodzi o ulicę Zamojską w Szczepreszynie, przy której mieszkali Flajszerowie, do dziś zachowała się przy tej

Po tym jak młodzi z "Zukunft" dorosli i wraz z powstaniem Szkoły Żydowskiej wynajęto lokal u Grulla, po drugiej stronie Poalej Syjon Lewica miał swoją siedzibę, a młodzi chodzili od jednego miejsca do drugiego. każdy łapał melodie śpiewane przez drugich i w ten sposób wyrażano pragnienie życia i walki, w pieśni.

Była młodzież, która jak drzewa rozkwitła. Mam ją przed oczyma wyraźnie i jasno. Z ubóstwa żydowskich ulic płynęła, szemrała. Nieokielznana, raz wydała swój kwiat. Do dziś melodia Hora za mną podąża, a ręce falują razem w radości. Chlupcy z dziewczętami tańczą pochwyteni marzeniem szczęścia w przyszłości...

Do dnia tego melodia "Przysięgi" za mną chodzi [melodia?] moich wczesnych kolegów z Młodzi Bund Zunkuft, z ubogich uliczek, żydowskich domostw. Walczący o jutro proletariusze młodzi.

Montreal, Kanada

Mosze Mesinger. Pęd do wiedzy.

Miasto było odizolowane ekonomicznie i kulturowo w czasie moich lat dzieciństwa - jak sobie przypominam. niewiele osób potrafiło pisać i czytać, nie trzeba dodawać, że wiedza o świecie była żadna, pomimo to byli tacy odizolowani młodzi, którzy walczyli o zdobycie wiedzy i wchłonięcie każdego promienia, który tam dotarł. W większości odbywało się to w tajemnicy wbrew woli rodziców.

Paru młodych Żydów w tamtym czasie - ja byłem wśród nich - zaczęło prowadzić działalność oświeceniową, uczyło się - i innych - pisać i czytać. Krąg ten składał się głównie z młodzieży "sztibla"; jednakże nie było przedstawicieli [z rodzin] rzemieślniczych. Na każdej ulicy sztetla, może była jedna osoba, może, która potrafiła napisać adres po rosyjsku. Staraliśmy się zdobyć broszurki do nauki czytania i pisanie. Były to tzw. "listowniki". Ja uczyłem się szkole rosyjskiej, nawet jeszcze przed I wojną światową⁸⁰ z innym kolegą Żydem i sześcioma żydowskimi dziewczętami. Bardzo nam zazdroszczono.

Rozpoczął się pęd do wiedzy. Przypominam sobie, że niektórzy z młodych sztibla zaczęli dopytywać [nas], czego się uczymy i jak wygląda proces nauczania. Wielokrotnie powtarzaliśmy im wykłady, które usłyszeliśmy w rosyjskiej szkole. Doszło do tego, że niektóre jednostki zaczęły wyruszać w "większy świat", do dużego miasta, aby się wykształcić. Przed każdym odejściem takiej osoby, przygotowania były głęboko zakonspirowane. Nikt nie mógł się o tym, dowiedzieć, szczególnie rodzice. Ale, gdy już dana osoba przekroczyła rosyjsko - austriacką granicę, wyjawialiśmy im ten sekret. Dla rodziców w tamtych czasach był to wielki wstyd. rodzina krepowała się mówić o tym. Tak się rzeczy miały [miejsce] aż do I wojny światowej.

Tajne organizacje

Pierwszymi, którzy pracowali nad żydowską młodzieżą jeszcze przed I wojną światową byli: *Baruch Bibel, Abraham Icchak Becher, Nehemiasz Feiler i ja*. Byliśmy w posiadaniu pewnej liczby broszurek o ruchu syjonistycznym i zdecydowaliśmy się zorganizować pierwszy wykład. Ukryliśmy broszurki u *Saula Josefa Feilera*. Wtedy za caratu strach był wielki. Dlatego wykład przeprowadzono w głębokiej konspiracji. Zdecydowaliśmy się założyć organizację syjonistyczną, ale planu tego nie zrealizowano, ponieważ wkrótce wybuchła I wojna światowa. Ja i inni przyjaciele poszliśmy na wojnę i wszystkie plany zostały przerwane.

Po powrocie do domu z wojny, zastałem już inną sytuację. Młodzi walczyli nie wiedząc czego chcą. Przegrupowaliśmy się. Tym razem byliśmy bardziej liczni. wśród tych, którzy się zebrali byli: *Mordechaj Behagen, Baruch Bibel, Hirsza Geld, Dawid Hirsza Messinger, Josel Szpringer, Efraim Boim* i wielu innych.

Powstanie Biblioteki

Naszym pierwszym zadaniem było stworzenie biblioteki miejskiej. Przyłączyli się do nas również: *Henryk Bronstein, Róża Bronstein* i rodzina *Sznycerów*. Chodziliśmy od domu do domu i wszyscy z radością przyjmowali [tę] inicjatywę. *Josel Sznyser, Mordechaj Brhagen, Nehemiasz Feiler, Jankiel Weinberg* dostarczyli większą ilość książek i dzienników. Potrzebne były ogromne sumy pieniędzy aby wyposażyć bibliotekę w duży wybór książek. Aby tego dokonać, zorganizowaliśmy Kółko Dramatyczne, które składało się z następujących osób: *Josefa Sznycera, Henryka Bronsteina, Lejba Sznycera, Róży Bronstein, A. J. Beichera, Malecha Oberferszta. Mosze Messinger* był reżyserem, sufler - *Abraham Icchak Weinryb*, dekoratorami *Nika Sznycer i Chaja Boim*. Dzięki przedstawieniom teatralnym mogliśmy zgromadzić potrzebne pieniądze. w ten to sposób stworzyliśmy monumentalne dzieło na rzecz edukacji i wiedzy - bibliotekę imienia Mendele Mojcher Sforima w Szczecbrzeszynie.⁸¹

ulicy należąca do nich w okresie międzywojennym kamieniczka, która odkupiła rodzina Drożdżyków.

⁸⁰ W okresie tym (do roku 1915 w Szczecbrzeszynie funkcjonowała II klasowa Rosyjska Szkoła Miejska.

⁸¹ Mendele Mojcher Sforim (dosłownie Mendele sprzedawca książek, to literacki pseudonim Szołema Jakuba Abramowicza, urodzonego (jak sam podaje w w roku 1836, zmarł w 1917 roku. Debiutował na łamach jednego z hebrajskich czasopism ukazujących się na terenie ówczesnej Rosji pismem zatytułowanym *Michtaw al dwar hachinuch (List w sprawie wychowania*, w którym zawarł ostrą krytykę żydowskiego systemu wychowawczego. Kolejne utwory to: *Miszpat szalom (Sąd pokoju, Toldfot hatewa (Dzieje przyrody* - był to cykl zeszytów, w których

Założenie Organizacji Syjonistycznej

W tym samym czasie założyliśmy organizację syjonistyczną z siedzibą u *Chaima Mosze Wassera*. Wtedy to zaczęła się bardzo interesująca praca wcielania w życie naszych marzeń: oświecenia żydowskiej młodzieży sztetla. Z biegiem czasu młodzi rozwinęli się i myślenie zaczęło się krystalizować - opinie o problemach światowych, szczególnie pytania dotyczące społeczności żydowskiej i tożsamości narodowej. Następujące osoby przyłączyły się do naszego Kółka: *Josel Merzel, Szmuel Kluger, Abraham Bernstein* (który pochodził ze "świata" zewnętrznego, z Warszawy), *Hanoch Becher, Dawid Merzel*. Nasi nowi towarzysze pomagali nam w naszych wysiłkach i dzięki sile ich intelektu zrobiliśmy postęp na wielu frontach. Po raz pierwszy pojawiła się idea proletariacko - syjonistyczna, do tego momentu młodzi gromadzili się w ogólnej organizacji syjonistycznej, później na większą skalę w kółkach proletariacko - syjonistycznych: Poalej Syjon, Se Irej Syjon.

Powstanie organizacji "Bund"

W tym czasie przybyli *Efraim Boim i Josel Nahr* (syn Lejzora Papirosnika i syn Gorajackera). Obydwaj absolwenci jesziwy,⁸² ukształtowani duchowo o szerokim światopoglądzie na ludzi, naród, klasę społeczną. Zaczęli oni prowadzić szczególną edukację i stworzyli lewicowy związek zawodowy na miarę tamtych czasów Bund. Związek okrzepł organizacyjnie i później objął większą część klasy pracującej w Szczebrzeszynie. Przywódcami byli: *Efraim Boim, Abraham Icchak Weinryb, Josel Szpringer, Lejb Szpringer, Dawid Weiss, Icchak Gall, Ester Tulkop* i inni. I nagle żydowska młodzież podzieliła się w poglądach i nastąpił podział na dwa obozy: jeden obóz o orientacji syjonistyczno - proletariackiej; drugi, większy - pod kierownictwem "Bundu". Praca w dziedzinie kultury - a szczególnie to, co dotyczyło biblioteki - odbywała się przez komórki obydwu partii pracy: Poalej Syjon, Poalej Syjon Lewica i Bund. Przywódcami byli:

Mosze Messinger - bibliotekarz

Josef Sznycer - przewodniczący

Henryk Bronstein, Mordechaj Behagen, Abraham Bronstein - sekretarze

Abraham Icchak Becher, Josel Szpringer, Hirsz Geld, Abraham Icchak Weinryb - członkowie Komitetu Głównego

Biblioteka im. Mendele Mojcher Sforima⁸³ rozrastała się z każdym miesiącem, sprowadzano większe dostawy polskich książek, hebrajskich, ale głównie w jidysz.

Ożywiona działalność kulturalna

Dwóch uczniów jesziwy, *Efraim Boim i Josel Nahr* prowadzili szeroko zakrojony wysiłek oświeceniowy. Kładli szczególny nacisk na tych młodych mężczyzn, którzy uczyli się w radzyńskim sztiblu. Jeden z tych chłopców *Jakow Gersztenblit* (dzisiaj w Ameryce) pomagał nam w tajemnicy - aż do pewnego dnia, kiedy to chasydzi dowiedzieli się o tajnym nauczaniu, które odbywało się w sztiblu pod przykrywką studiowania tekstów Gemary.

Doszło do otwartej konfrontacji. W tym czasie dzięki intensywnemu wysiłkowi edukacyjnemu przywódców Biblioteki z jednej strony i otwartej konfrontacji, która wybuchła w Radzyńskim Sztriblu,⁸⁴ z drugiej strony, szeregi kulturalne Szczebrzeszyna zostały wzbogacone bardzo płodnymi i nowymi siłami [działaczy] kultury, takimi jak: *Mosze Bub, Mosze Cwi Berger, Pesach Berger, Hirsz Gecel Hochboim*, jego dwóch braci *Abraham i Nahum Hochboim, Jankiel Honigman*.

W tym czasie miało miejsce zjednoczenie dwóch syjonistyczno - socjalistycznych partii: Poalej Syjon i Se Irej Syjon i dzięki tej unifikacji zbudowano wielki syjonistyczno - socjalistyczny ruch robotniczy - Poalej Syjon Lewica.

Pomimo gwałtownej rozbudowy Biblioteki i wzrostowi [liczby] oświeconej młodzieży, działalność kulturalna nie rozwiązała wszystkich problemów i potrzeb młodzieży mającej apetyt na wiedzę. Kursy i

propagował ideę oświaty. W roku 1864 przeszedł z hebrajskiego na żydowski (pierwsze opowiadanie pisarza w jęz. jidysz drukowano w Odessie, co okazało się wspaniałym posunięciem z jego strony. Znamcy literatury żydowskiej, także piszący w jidysz jak *Icchak Lejebusz Perc, czy Nachman Bialik* podkreśli, że "stworzył żydowski styl i żydowską szkołę literacką". Jedną z jego powieści "*Podróże Benjamina Trzeciego*" (przekład z jidysz prof. Michał Fridman ukazała się w ramach serii wydawniczej Biblioteka Pisarzy Żydowskich realizowanej przez Wydawnictwo Dolnośląskie (Wrocław 1990).

⁸² Jesziwa, szkoła talmudyczna.

⁸³ Wg. zachowanej Karty Bibliotecznej na rok 1930, nr 207 (w zbiorach Tomasza Pańczyka wiadomo iż z Biblioteki korzystała (zapisana 26 stycznia 1928 roku) Chana Licht.

⁸⁴ Salce modlitewnej, gdzie zbierali się chasydzi, zwolennicy cadyka z Radzyna, "Radzynera".

nauka pisania i czytania prowadzone przez Poalej Syjon Lewica już nie wystarczały.

Dzięki energicznej pracy przywódców "Bundu" ustanowiono drugą, ważną i praktyczną organizację kultury tego czasu Tz. Sh. O,⁸⁵ szkołę, która zajęła się nie tylko analfabetyzmem starszej młodzieży, ale też i głównie szerszym frontem, biednymi dziećmi klasy robotniczej i masami, które nie miały możliwości płacenia czesnego w systemie chederu. Szkoła TZ. Sch. O. została założona pod patronatem członków Poalej - Syjon, który opowiadał się za jidysz, takich jak: *Szmuel Klieger* i *Jankiel Honigman*, jednak później szkoła przeszła pod wyłączną kontrolę przywódców Bundu.

Równocześnie stworzono i rozwijano trzy kółka dramatyczne. Jedno kółko składało się z [członków] partii Poalej Syjon Lewica pod kierunkiem *Mosze Messingera*, drugie Kółko Dramatyczne - pod przewodnictwem *Beryl Koyl*, *Zanwel Aszenberg*, *Jehuda Kellner*. Obydwa kółka w dużej mierze zaspokajały kulturalne potrzeby [członków] obydwu partii pracy.

***Khaliastreh*⁸⁶**

Również nie zapomniemy nawet na chwilę, młodzieży z Bet ha - Midrasz, która była rezerwuarem zasobów intelektualnych do wypełniania kulturalno - politycznej i społecznej pracy. Głównie obóz Poalej Syjon Lewica albo też Bund nie ignorowali tego źródła inteligentnej młodzieży w jesziwach. W ten sposób związali się z nami *Aszer Szapiro* z Bet ha - Midrasz i *Szmuel Ber Liger*, *Abraham Chaim Weis* i *Mendel Boim*. W związku z Mendlem nieopisana walka w obu partiach miała miejsce. Młody człowiek ten miał "umysł otwarty". Podkładając dyskretnie książki młodym ludziom w Bet Ha - Midrasz - tak jak to robiliśmy w Radzyńskim Sztiblu - zauważyliśmy, że ten młodzieniec nie odpowiada i nie uczy się w tym samym czasie, co inni młodzi mężczyźni. Śledziliśmy go - pewnego razu i zauważyliśmy, że wstaje o trzeciej rano z *Szmuelem Ber Ligerem* i obaj chodzą do Bet ha - Midrasz i każdy w swoim kącie studiuje swoją Gemarę.

Pewnego wieczoru, jeden ze starszych naszych kolegów z partii *Lejb Szneider*, który ciągle uczył się w Bet ha - Midraszu, a jednocześnie był sekretnym członkiem "Podziemia", spędził noc w Bet ha - Midraszu. O trzeciej, kiedy przybył *Mendel Boim* do Bet ha - Midraszu ze swoim kolegą *Ligerem*, obserwator zauważył, że zamiast otwierać Gemarę, Mendel wyciągnął "trayf possel" [książkę] zza miotły..., to był "*Kapitał*" Marksa. Dostarczyliśmy młodzieńcowi "*Platformę*" Borkowa i "*Interesy klasowe w kwestii Narodowej*". Młodzieniec z innymi towarzyszami, stali się naśladowcami i emisariuszami idei proletariacko - syjonistycznej i stworzyli *He Chaluc*⁸⁷ i *He Chaluc Ha Cair*⁸⁸ w [naszym] sztetlu.

Zanim "*Khaliastreh*" z Bet ha - Midrasz przejęli przewodnictwo pracy partyjnej, była jeszcze inna grupa towarzyszy, którzy pomagali w rozprzestrzenianiu idei proletariacko - syjonistycznej. Byli to: *Mendel Messinger*, *Jehoszua Zisbrenner*, *Jerahmiel Ginsbrug* i *Jankiel Lamm*. Szczególnie Mendel Messinger, który uprzednio założył *Ha Szomer*,⁸⁹ a później *Jehoszua Zisbrenner*, *Hanoch Becher* i *Szmuel Ber Liger* nakierowali "*Khaliastreh*" z *Bet Ha - Midrasz* na odpowiedzialną pracę. Grupa towarzyszy z obydwu partii pracy miała szansę stworzyć administrację "Dozór" i "Parnes"⁹⁰ w miasteczku, a społeczność żydowska otrzymała prawo wybierania swoich przedstawicieli do Rady Miejskiej.⁹¹ Grupa ta prowadziła walkę o społeczno - ekonomiczne interesy mas pracujących w sztetlu przez wiele lat. W szczególnych przypadkach dochodziło do współpracy postępowych przedstawicieli takich jak: *Mosze Hirs Berger* i *Hirs Gecel Hochboim*. Głównie walka Administracji Muncypalnej była prowadzona przez: *Josela Szpringera*, *Abrahama Icchaka Weinryba*, *Icchaka Galla*, *Abrahama Szpringera* - z Bundu, *Mosze Messingera* i innych z Poalej Syjon, również przez przedstawicieli innych odłamów, takich jak *Lejb Licht* i *Szyja Lerner*.

Opieka społeczna

Oprócz działalności kulturalnej szeroko przez partie pracy, prowadzono też szeroki i intensywny wysiłek opieki społecznej. Przede wszystkim, na początku zimy, zaopatrywano niezmiernie biedną społeczność w

⁸⁵ Trudno jest wyjaśnić ten skrót, być może chodzi o Syjon School Organization (Szkolna Organizację Syjonistyczną), ale są to tylko domysły.

⁸⁶ Określenie slangowe, z jęz. rosyjskiego znaczy "Gang". Nazwa przyjęta przez grupę ekspresjonistyczno - imaginistycznych pisarzy żydowskich we Wschodniej Europie.

⁸⁷ Organizacja młodzieżowa mająca na celu przygotowanie do przyszłej pracy w Palestynie młodych pionierów - rolników (chaluc, z jęz. hebr. "pionier").

⁸⁸ Nazwę tej organizacji można w luźnym przekładzie rozumieć jako "Młodzi Pionierzy".

⁸⁹ Organizacja "Młody Strażnik".

⁹⁰ Dozór Bóżniczy, to polskie określenie przywództwa (zarządu komunalnego żydowskiego, składającego się z trzech osób, które wraz z rabinem danej społeczności musiało zorganizować budżet pokrywający potrzeby lokalnej społeczności; Parnas, to egzekutywa finansowa, z hebr. znaczy "dawać utrzymanie").

⁹¹ Podczas wyborów do Rady Miejskiej w Szczepreszynie w 1931 roku syjoniści uzyskali trzy miejsca, Poalej Syjon - 1, Agudat Israel - 1 miejsce, Bund - 5 miejsc, wg. informacji zaczerpniętych z Kroniki Szkoły Podstawowej znanej jako "Nowa Szkoła".

potrzebne odzienie, a szczególnie przed Pesach, kiedy Żydzi nie mają żadnych mac na święto. "Zbiorowa piekarnia" była organizowana przez wolontariuszy, zarówno mężczyzn jak i kobiety. Każde z nich przychodziło na 2 - 3 dni do pracy. Ta "zbiorowa piekarnia", lub jak to nazywano "Laden" zakładana była równocześnie przez obie partie. Były też kuchnie komunalne, z ciepłym posiłkiem w południe, finansowane przez amerykańskich Żydów, dla biednych, a szczególnie dla dzieci. Oprócz tego był Komitet Społecznego Dobrobytu, którym ja miałem honor kierować. Przez wiele lat był on wspierany przez braci, którzy wyemigrowali do Ameryki.⁹² W ostatnich dopiero latach przed II wojną światową powstała instytucja "Kropla Mleka" pod kierunkiem *Debory Flajszer, Hanele Bryks, Szewa Makarowski[ego]* i innych. Była to jedna z bardziej przyzwoitych instytucji w sferze wsparcia społecznego. Również tu, kierownictwo obu partii dawało wsparcie w osiąganiu subsydiów od administracji miejskiej.

Abraham Goldschmid. Rabin Gaon Jechiel Blankman

Kiedy Rabin Rebe Jechiel Blankman został Rabinem w Szczepreszynie, Rabin Senior, cadyk z Sokołowa, przysłał list, w którym pisał, że Szczepreszyna emanuje światłem, wzywając przy tym: *cieszcie się i śpiewajcie, mieszkańcy Szczepreszyna, bo Wielki Człowiek jest między wami.*

Mój świętej pamięci ojciec mawiał, że Rabin Blankman kiedy przybywał do Zamościa w sprawach wspólnotowych, nocował w naszym domu. Jego rozrywką było analizowanie Tory za pomocą metody pilpul⁹³. Mój ojciec podkreślał, że miał on wyjątkowo ostry umysł, a poza tym był również znakomitym retorykiem, co dało się szczególnie zauważyć podczas dyskusji na tematy religijne, jak również te bardziej przyziemne i nowoczesne.

W "Sefer ha Be'er" napisanej przez Rabina cadyka Rebe Cwi Hirscha Fielinga (Rabina Byskowczy), drukowano jego mowy i interpretacje Tory, a także miesięczne recenzje. Okazywał on wiele zaangażowania w naukę w duchu Tory i Judaizmu. Jego syn Meir był znany już w wieku 15 lat, ten młody chłopiec był uznawany za osobę przeznaczoną do wielkości. Studiował na Jesziwat Chachmej w Lublinie⁹⁴, szkole prowadzonej przez wielkiego Rabina Szapiro. Po śmierci Rabina Szapiro to syn Rabina Blankmana stał na czele uczestników pogrzebu.

Kiedy Naziści oblegali już Szczepreszyna, przed zdobyciem miasta w 1939 roku, Rabin Blankman wygłosił przemowę, w której powiedział między innymi: *Młode lwy, gdy głodne, ryczą dla zabijania i wznoszą do Boga błagalne modlitwy. A kiedy zaświeci słońce, ukrywają się ze swoimi czynami. Ale Naziści będą czynić swoje bezwstydy, w biały dzień.*

Rabin Jechiel Blankman został zamordowany w Szczepreszynie, wraz z innymi Żydami.

⁹² W okresie międzywojennym wyemigrowała m. in. rodzina Philipa Bibla. On sam jest autorem wspomnień z przedwojennego Szczepreszyna "Tales from the Shtetel" ("Opowieść z kraju dzieciństwa"; California 2003, w których wspomina m. in. rodzinę dr Tałandy, rodzinę Tulkopów. Fragmenty wspomnień P. Bibla w przekładzie Leszka Balickiego drukowane były na łamach szczepreszynieńskiego "Chrzyszczca".

⁹³ Pilpul (z hebr. "pieprzny"), metoda interpretacji rabinicznej, która pozwala łączyć rozmaite przedmioty rozważań w celach porównawczych i dochodzi do nowych sformułowań, wg. A. Unterman. Encyklopedia tradycji i legend żydowskich. Warszawa 1994, s. 216 (dalej: A. Unterman. Encyklopedia...).

⁹⁴ Uczelnia Mędrców Lublina, znana na ziemiach polskich i za granicą. Mieściła się pięciokondygnacyjnym gmachu przy końcu ulicy Lubartowskiej. Budowana od 1924 r., otwarta w 1930 r. Posiadała wspaniały księgozbiór liczący 13 tysięcy tomów - w tym wiele unikalnych rękopisów i rzadkich starodruków - zgromadzony przez jej założyciela i pierwszego rektora, rabina Majera Szapirę.

Aneks I

Regina Smoter Grzeszkiewicz. Nazwiska Żydów ze Szczepieszyna pomordowanych w latach 1939 - 1942 wg. Księgi Pamięci Gminy Żydowskiej w Szczepieszynie (tekst w jidysz) Kiryat Yam 1984s. 473 - 485 (znak zapytania postawiony przy imieniu lub nazwisku budzi moje wątpliwości czy dobrze odczytałam i przetłumaczyłam z jidysz)

A

Aberferst Abraham z rodziną
Aberferst Bronia z rodziną
Aberferst Ihudit
Aberferst Jakow z rodziną
Aberferst Jezekiel z rodziną
Aberferst Lea
Adensztajn Szloma
Ader Bronia
Ader Hersz
Ader Lejzer
Ader Nehemia
Ader Rebeka
Adler EliAdler Icek z rodziną
Ajdelberg Eliezer z rodziną
Ajzen Abraham
Ajzen Baruch Hersz
Ajzen Cirla z rodziną
Ajzen Efraim z rodziną
Ajzen Ester z rodziną
Ajzen Etel
Ajzen Halel z rodziną
Ajzen Heszal z rodziną
Ajzen Icchak
Ajzen Israel
Ajzen Lea
Ajzen Lejbl z rodziną
Ajzen Marglit
Ajzen Metel
Ajzen Nehemiasz
Ajzen R[...] z rodziną
Ajzen Sara z rodziną
Ajzen Szloma Hersz z rodziną
Ajzen Szmuel
Ajzen Wolf
Akerflug Chana
Akerflug Fajga
Akerflug Risa
Akerflug Szamaj z rodziną
Anker Chana
Anker Cipa
Anker Elkana
Anker Icchak Gerszon
Anker Israel Pinkas
Anker Jakow
Apelbojm Mosze

B

Babat Szloma
Bak Chaim
Bokser Eliezer
Boryk Jehosze z rodziną
Boryk Josef z rodziną
Boryk Jankiel z rodziną
Boryk Mosze z rodziną
Boryk Pinchas Zelig z rodziną
Boryk Pinchas
Boryk Chuna z rodziną
Borensztajn Lejb
Borensztajn Sara
Borensztajn Jechiel
Bryks Fajga Bajla
Bryks Chaim Szmuel
Bryks Małka
Bryks Tobia
Barensztajn Perl
Boim Chaja
Boim Fajga
Boim Rebeka
Boim Baruch Hersz
Boim Gołda
Boimfeld Mordechi z rodziną
Boimfeld Dod
Bukowicz Josf
Buksenbojm Mosze z rodziną
Borczyn Jehosze Jakow
Borsztejn Rebeka Lea
Borsztejn Lejb z rodziną
Borczyn Gitl
Bejczner Anwar
Bejczner Josf z rodziną
Bejczner Josf
Bejczner Dod
Bejczner Ita
Bejczner Mordechi
Bejczner Eliezer z rodzina
Bejczner Lejzer
Bejczner Sara
Bejczner Mariam
Bejczner Jakow
Bejczner Ester
Bejczner Chaja Bajla
Bejczner Malka
Bejczner Hadasa
Bejczner Josf
Bejczner Icchak z rodziną
Bejczner Mosze z rodziną
Bejczner Dod z rodziną
Bejczner Lejb z rodziną
Bejczner (...) z rodziną
Bejczner Mala
Bejczner Josf Dod
Bejczner Ita
Bejczner Zelig
Bejczner Chana
Biberman Chaja
Biberman Lejzer
Blat Motł

Blat Jakow Mosze z rodziną
Blankman Jechiel (rabin szczebrzeszyński)
Blumberg Gitl z rodziną
Blumberg Josf
Blumberg Fajga
Blumberg Sara
Blumberg Szajndl
Blumberg Bajla Gitl
Blumberg Icchak
Blumberg Batia
Blumberg Frajda
Błaj Josf
Błaj Jenta z rodziną
Błaj Mincze z rodziną
Błaj Ita Lea
Błaj Zalman
Błaj Szmuel z rodziną
Blejwas Sara
Blejwas Gecel
Blejzer Symeon z rodziną
Blejajter Icchak z rodziną
Blejajter Meir z rodziną
Blejajter Daniel z rodziną
Blejajter Zisze z rodziną
Blejajter Henia
Blejajter Jakow z rodziną
Blejajter Abraham z rodziną
Blejajter Perl
Blejajter Lejzer
Blejajter Mala
Blejajter Ester
Blejajter (...)
Blejajter Szmuel
Blejajter Szmuel
Blejajter Hersz z rodziną
Blejajter Berisz
Blejajter Natan z rodziną
Bechagen Mendel
Bechagen Szachna
Bechagen Mordechi
Becher Pinkas
Becher Eliezer
Becher Bajla Gołda
Becher Sima
Becher Sara
Becher Gitl
Becher Daniel
Becher Chana Biba (?)
Becher Tobia
Becher Szloma
Becher Lea
Becher Rachel Bajla
Becher Jakow
Becher Pinchas
Becher Lejzer
Becher Bajla
Becher Jezekiel
Becher Czarna
Becher Dod
Berger Liba Ita z rodziną
Berger Rajzel z rodziną
Berger Bajla z rodziną
Berger Izechiel z rodziną

Berger Lyba
Berger Dod
Berger Base
Berger Mosze
Berger Awraham
Berger Jakow
Berger Josf
Berger Meni[a?]
Berger Hinda
Berger Bajla
Berger Mosze Hersz
Berger Pesach
Becher Chaja (córka ...)
Bergman Henocho
Bergman Szajndel
Bergman Baruch
Bergman Israel
Bergman Brana
Bergman B...
Bergman Rebeka
Bergman Rajzel
Bertand Ichzekiel z rodziną
Bernsztajn Fajga Cipa z rodziną
Bernsztajn Fajga z rodziną
Bernsztajn Perl (córka Frajdy)
Bracht Elizer
Bransberg Cwi z rodziną
Bronsztajn Natan z rodziną
Bronsztajn Dewora z rodziną
Bronsztajn Awraham z rodziną
Bronsztajn Aron
Bronsztajn Beni
Bronszatajn Róża
Bronszpigel Pinchas z rodziną
Brinker Beniamin
Bryks Naftali
Bryks Efraim z rodziną
Bryks Jakow
Bryks Etel
Bryks Szajndel
Bryks Hinda
Bryks Icchak
Bryks Gitl
Bryks Herszel z rodziną
Brener Meir
Brener Ester
Brener Małka
Brener Szloma
Brener Chana
Brener Jehosze
Brener Rachel
Brener Israel
Brener Mariam

C

Cimerman Jehosze z rodziną
Calter Itka
Coler Chana z rodziną
Coler Perl z rodziną
Coler Josf
Coler Mordechaj

Cuker Icchak
Cuker Ruwen
Cuker Penina Pesel
Cuker Icchak Meir
Cuker Josf
Cuker Rachel
Cuker Jakow
Cuker Hinda
Cuker Jehosze
Cuker Hersz
Cuker Chaja
Cuker Elka
Cuker Mala
Cuker Abraham z rodziną
Cuker Riwa
Cuker Mosze
Cuker Lea
Cuker Icchak z rodziną
Cuker Icze Meir z rodziną
Cuker Josf z rodziną
Cuker Hersz z rodziną
Cukersztajn Cwi z rodziną
Cukersztajn Israel z rodziną
Cukersztajn Jankel z rodziną
Cukersztajn Herszel
Cukersztajn Szajndl
Cukersztajn Idl z rodziną
Cukersztajn Szajndl z rodziną
Cytryn Jakow
Cytryn Jakow z rodziną
Cytryn Szmuel Lejb
Cytryn Chanasze
Cytryn Moniek
Cytryn Danoch (?)
Cytryn Dod Eli
Cytryn Chaim
Cytryn Perl z rodziną
Cytryn Jehosze z rodziną
Cytryn Jakow Szaja z rodziną
Cytryn Jenta z rodziną
Cytryn Ester Gitl z rodziną
Cytryn Nuta z rodziną
Cytryn Jankiel z rodziną

Ch

Chmielasz Jehosze z rodziną
Chmielasz Beniamin
Chmielasz Abraham z rodziną
Chmielasz Jakow z rodziną
Chmielasz Berisz
Chmielasz Riwsze
Chmielasz Mariam
Chmielasz Fajga
Chmielasz Elkana
Chmielasz Szabataj
Chmielasz Chana z rodziną
Chmielasz Sefora
Chmielasz Rebeka
Chmielasz Dan
Chmielasz Szmuel
Chmielasz Szajndel

Chmielasz Renele
Chmielasz Lea

Cz

Czapkowski Eli
Czapkowski Alter
Czapkowski Ezechiel
Czesner Jechiel z rodziną
Czesner Bajla
Czesner Ben - Cion
Czesner Abraham z rodziną
Czesner Motł
Czesner Lejbisz
Czesner Jakow
Czesner Brucha
Czesner Abraham

D

Dajlas Fajcze
Dajlas Henoch
Dajlas Icze Meir z rodziną
Dajlas Hinda Bajla
Dajlas Szloma z rodziną
Dajlas Ester
Dajlas Ihudit
Dancyger Bruch z rodziną
Domczewski Chana z rodziną
Domczewski Fajga z rodziną
Domczewski Mirel
Donbracz Icchak
Donbracz Lea
Donbracz Chana
Donbracz Ruwen
Donbracz Josf Hersz
Dramat Menachem z rodziną
Drejer Aron
Drejer Cwi
Drejer Josf z rodzina
Drejer Machla
Drejer Hersz z rodziną
Drejer D ... z rodziną
Drejer Berisz z rodziną
Drejer Wolf z rodziną
Drejer Dod
Drejer Motł
Drejer Tobia
Drejer Hersz
Drejer Dodcze z rodziną
Drejer Hersz z rodziną
Drejer D ... z rodziną
Drejer Berisz z rodziną
Drejer Wolf z rodziną
Drejer Dod
Drejer Motł
Drejer Tobia
Drejer Hersz
Drejer Dodcze z rodziną
Dym Icchak
Dym Rachel
Dym Malcha
Dym Nachman

Dym Ester
Dym Jakow
Dym Rajzel
Dym Frumet
Dym Zlata
Dym Itka
Dym Dina
Dym Dobcze
Dym Etel
Dymant Lejbe z rodziną
Dymant Wolf
Dymant Menachem
Dymant Josf
Dymant Fajga
Dymant Ester
Dymant Symeon
Dymant Szloma?
Dymant Chana
Dyner Lea

E

Elbiom Mosze z rodziną
Elbiom Chana z rodziną
Elbiom Pinchas z rodziną
Elbiom Boruch z rodziną
Elbiom Dod z rodziną
Elbiom Abraham z rodziną
Elbiom Bajla Gołda
Elbiom Sima
Elbiom Batia
Elbiom Rajzel
Elbiom Jakow
Elbiom Josf
Engelsberg
Erich Riwa
Erich Rochama
Erich Lea
Erich Czarna
Erich Israelke
Erich Dod z rodziną
Erich Jezechiel

F

Fafer Icchak
Fafer Motl z rodziną
Fajler Szmul Josf z rodziną
Fajler Rebeka z rodziną
Fajler Fajwele z rodziną
Falast Nachum z rodziną
Farber Abraham
Farber Zelman z rodziną
Farber Mendel
Farber Boruch
Feder Rebeka
Feder Sara
Feder Szloma z rodziną
Feder Jakow Szaja z rodziną

Feder Joel
Feder Nicha (?)
Feder Lea
Feder Ruben
Feder Debora
Feder Miriam
Feder Mosze
Feder Józef
Ferst Mosze
Ferst Icchak
Felendler Boruch
Felc Abraham
Fink Boruch z rodziną
Fink Małka
Fink Lea
Fink Cwi
Finkel Abraham z rodziną
Finkel Frajda
Finkel Boruch z rodziną
Fischer Chana Brucha
Firer Chaim
Firer Mordechaj z rodziną
Firer Etel
Firer Tobia
Firer Szmuel
Firer Perl
Firer Elka
Firer Chana
Firer Nechemia
Firer Rachel
Firer Henia Brucha
Flajszer Szloma z rodziną
Flajszer Dan
Flajszer Samuel
Flajszer Ester
Flajszer Majcze (?)
Fligeltojb Beniamin z rodziną
Fligeltojb Nachum
Flinder Micha (?) z rodziną
Foter Berisz z rodziną
Foter Sara Chana z rodziną
Frank Mordechaj z rodziną
Frank Jakow Lejb
Frank Dod z rodziną
Frank Kopel (?)
Frank Etel z rodziną
Frank Sara z rodzina
Frank Sender
Fuks Efraim z rodziną
Fuks Fiszal z rodziną
Fuks Fradel
Fuks Szajndel
Fuks Mala
Fuks Lea
Fuks Blima
Fuks Rojza

G

Garnkuper Awraham Chojmiel
Gartler Pinchas z rodziną
Gartler Pinchas z rodziną
Gold Awraham

Goldberg Rafał z rodziną
Goldberg Jenta
Goldberg Sara
Goldgrober Icze Meir z rodziną
Goldgrober Isaichar
Goldgrober Mordechi
Goldgrober Jakow Lejb
Goldgrober Awraham
Goldgrober Icze Hersz
Goldgrober Gitl
Goldgrober Mariam
Goldgrober Ester
Goldgrober Serl
Goldgrober Mosze
Goldgrober Chaja
Goldgrober Mariam Lea
Goldgrober Mendel
Goldgrober Hersz
Goldgrober Naftali
Goldgrober Chana
Goldgrober Fajga
Goldgrober Josf
Gorfinkel Samson z rodziną
Goldman G...
Goldman Semeon z rodziną
Godfinkel Israel z rodziną
Godfinkel Chosi
Godfinkel Szprynca
Godfinkel Fajga
Godfinkel Fiszel
Godfinkel Rachel
Godfinkel Hersz
Godfinkel Chaja Lea
Godfinkel Jechosze
Gilis Rajzel

Ginsbyrg Perl
Glatman Szaja
Glatman Jehosze
Glatman Rochama
Glatman Lea
Glatman Dod
Glatman Ihudit
Glatman Hose z rodziną
Glezer Libke
Gedacht Ben - Cion
Gewerc Aeraham
Gewerc Sara
Gewerc Pesa
Gewerc Pinchas
Gewerc Mordechi
Geld Rachel
Geld Sara
Geld Chana z rodziną
Geld Awraham
Geld Szajndel
Geld Johawed
Geld Lea
Gelie Jehosze
Gelerntner Icchak z rodziną
Gelerntner Mosze Arie
Gelerntner Chana Sara
Gelerntner Derzil

Gertner Rachel
Germanowicz Szlomo
Germanowicz Menia
Germanowicz Israel z rodziną
Germanowicz Isar z rodziną
Gerenrejch Szmulke z rodziną
Gerenrejch Jechosze z rodziną
Gerenrejch Icchak
Gerenczejn Hinda Ester
Gerenczejn Zelig z rodziną
Gerenczejn Szmuel
Gerenczejn Chaim
Gerenczejn Hinda
Gerczenblit Rachel
Gerenrejch Jenta
Geszychter Josf z rodziną - w okresie międzywojennym prowadził skład apteczny w którym poza środkami farmaceutycznymi i towarami aptecznymi można było nabyć kosmetyki i farby. Zakład zlokalizowany był przy ulicy Zamojskiejwg. *Księga Pamiątkowa Stowarzyszenia Urzędników Skarbowych Okręgu Lubelskiego. Lublin 1934cz. II*
Grad Szmuel Jankiel z rodziną
Grand Lejbisz z rodziną
Grand Berisz z rodziną
Graf Szachna z rodziną
Grajber Zalman
Grajber Tobia
Grojsberd Mosze Dod
Grojsberd Riwa
Grojsberd Pinchas z rodziną
Grojsberd Rebeka z rodziną
Grojser Simacha
Grojser Debora
Grojser Awraham z rodziną
Grojser Motł z rodziną
Grojser Lea z rodziną
Grojser Aron z rodziną
Grojser Efraim z rodziną
Gryn Ajdel
Gryn Mosze Szmuel
Grynfeld Hinda

H

Hajger Fajwel
Hajger Mosze
Hall Lejb
Halpern Awraham z rodziną
Halpern Israel z rodziną
Hejt Meir z rodziną
Hejt Awraham z rodziną
Hering Chanele
Hering Gitl
Hering Israel
Hering Jechiel
Hering Nachmale
Herman Boruch z rodziną
Hermelin Lejzer z rodziną
Hilf Chana
Hilf Fajga
Hilf Lejb z rodziną
Hilf Mosze z rodziną
Hilf Sara z rodziną
Hilf Zisze z rodziną
Hochboim Awraham

Hochboim Bajla
Hochboim Berisz
Hochboim Chana
Hochboim Gerszon
Hochboim Hersz Gecel
Hochboim Lea
Hochboim Nahum
Hochboim Rosa
Hochboim Szmuel Ber
Hochgelerntner Lemal (?) z rodziną
Hochgelerntner Pesa
Hochman Awraham
Hochman Awraham z rodziną
Hochman Boruch z rodziną
Hochman Cirla
Hochman Hilel
Holf Chana
Holf Lejbisz z rodziną
Holf Szmuel Dod
Honigman Cywia
Honigman Etel
Honigman Jenkel
Honigman Mosze
Honigman Towa

I

Ingber Itcze Ber z rodziną
Ingber Herszel
Ingber Cwi
Ingber Sofia
Ingber Mosze
Ingber Dawid
Ingber Bina

J

Johr Jankel
Johr Joel z rodziną
Johr Fredel
Johr Lea
Jongman Hersz
Jongman Towa
Jongman Hinda
Jongman Riwa
Jongman Ita
Jongman Mordechaj
Jongman Tema
Jorferst Henia
Jorferst Abraham
Jorferst Perl z rodziną
Jorferst Jankel

K

Kacenenboign Jehosze z rodziną
Kacenenboign Berisz z rodziną
Kacenenboign Menasze z rodziną
Kahan Josf z rodziną
Kahan Chaim z rodziną

Kahan Jenta
Kahan Debora
Kahan Jehosze i 5 osób z jego rodziny
Kajc Zelman z rodziną
Kajc Lejbisz
Kajc Sefora z rodziną
Kajc Sara
Kalach Ben - Cion
Kalbfeld Jankiel z rodziną
Kabfeld Kalman z rodziną
Kabfeld Eli z rodziną
Kalach Lena
Kalech Szloma z rodziną
Kandel Icchak z rodziną
Kandel Zisze z rodziną
Kawersztak Berisz z rodziną
Kawersztak Abraham z rodziną
Kawersztak Rebeka z rodziną
Kawersztak Icze Meir z rodziną
Kawersztak Aszer Ruwen
Kawersztak Gecel z rodziną
Kawersztak Jakow z rodziną
Kawersztak Chaim
Kawersztak Brana (?)
Kejtl Machla
Kejtl Sara
Kelner Pesa z rodziną
Kelner Chaja
Kesel Jehosze
Kesel Berl Elimelech z rodziną
Knajdel Fajwel
Knajdel...
Klajner Chudcze (?) z rodziną
Klajner Jakow z rodziną
Klajner Berele z rodziną
Klajner Lea
Kliger Menasze
Kliger Fajga
Kliger Samuel
Kliger Etel
Kliger Mosze z rodziną
Kliger Samuel Dod
Kliger Samuel Ber
Klinger Szmuel
Kojl Debora
Kojl Rachel Lea
Kojl Czarna
Kojl Semeon
Kojl Aron
Kojl Josf z rodziną
Kojl Berl
Kojl Szmuel z rodziną
Kojl Chaim
Kojl Debora
Kojl Szmuel
Kojl Daw
Kojl Jehosze
Kojl Gitl
Kojl Abraham
Kojl Hinda
Kojl Eliezer
Kojl Szmuel
Kojl Riwa (?)

Kojl Abraham Hersz z rodziną
Kojl Chaim
Kojl Abraham
Kojl Ichudich
Kojl Tobia z rodziną
Kojl Beryl z rodziną
Kojfman Icchak
Kojfman Chana
Kojfman Sachar
Kojfman Abraham
Kojfman Mala
Kojfman Mendel
Kojfman Chaja
Kojfman Guta
KojfmanSemeon
Kojfman Gitl
Kojfman Sara
Kojfman Semeon z rodziną
Kojfman Jakow z rodziną
Kupiec Etel
Kupiec Josf
Kupiec Rachel

L

Lazar Icchak z rodziną
Las Chaja z rodziną
Las Josf
Las Berisz z rodziną
Las Sara Itel
Las Dod
Las Jente
Las Libman (?) z rodziną
Las Mordechaj
Las Zlatel
Las Rachel
Las Lea
Langbord Fajwel
Langbord ...
Lederejch Frajda
Lederejch Mosze
Lemer Lejbisz z rodziną
Lemer Icchak z rodzina
Lemer Mordechaj z rodziną
Lerman Mosze z rodziną
Lerner Gitl
Lerner Szloma Icze z rodziną
Lerner Moszko z rodziną
Lerner Chaja z rodziną
Lerner Jechiel
Lernzan Icchak Hersz z rodziną
Lichtenberg Jenta z rodziną
Lotwak/Łotwak (?) Josf z rodziną
Lotwak/Łotwak (?) Szmulisz
Lotwak/Łotwak (?) Sara z rodziną
Lotwak/Łotwak (?) Szmuel z rodziną
Lustman Mosze
Lustman Jehudit
Lustman Fajga
Lustman Cwi (?)
Lustman Dod

Lustman Chana
Lustman Chaim

M

Maba (?) Towa
Maba (?) Pesel
Maba (?) Fajga
Maba (?) Heszal
Maba (?) Motł
Maba (?) Szmuel
Maba (?) Rebeka
Machrowski Berisz
Machrowski Szewe z rodziną
Machrowski Chanel z rodziną
Machrowski Icchak
Mandel Fajwel z rodziną
Mandelbojm Fiszel z rodziną
Mandelbojm Jankiel z rodziną
Mandelbojm Chana
Mandelbojm Drezil
Mandelbojm Jakow
Majman Lejb z rodziną
Majman Aron z rodziną
Majman Arisz
Majman Hersz z rodziną
Majman Josf z rodziną
Majman Szloma z rodziną
Majman Chaim
Majman Rojzel
Majman Ita
Majman Abraham
Majman Josf
Majman Jakow
Majman Roza
Majman Dewora
Majman Fradel
Majman Lejb z rodziną
Majman Chana
Majman Hersz z rodziną
Majman Szloma z rodziną
Majman Gitl
Majman Rajzel
Majman Ita
Majman Abraham
Majman Josf
Majman Jakow
Majman Rosze (?)
Majman Dewora
Mantel Ester
Mantel Rochama (?) Bina
Mesinger Berisz z rodziną
Mesinger Dod Hersz
Mesinger Aron
Mesinger Nechemia
Mesinger Dod Cwi
Mesinger Josf z rodziną
Mesinger Chaja
Mesinger Icze Meir
Mesinger Hersz
Merzel Dod z rodziną
Merzel Jezechiel z rodziną

Merzel Nechama
Merzel Josf
Merzel Mosze
Mermelsztajn (?) Dod z rodziną
Milnder Efraim z rodziną
Milnder Chaja z rodziną
Miler Mosze Josf z rodziną
Miler Mosze z rodziną
Miler Awodgor
Miler Mosze
Miler Cyrl
Miler Chana
Miler Gerszon
Miler Glik(?)
Miler Josf
Miler Chana
Miler Jakow
Miler Szmul
Miler Szloma
Miler Dod z rodziną
Milsztajn Israel
Milsztajn Jehosze z rodziną
Milsztajn Mosze z rodziną
Mildner Efraim z rodziną
Mildner Chaja
Miler Mosze Josf z rodziną
Miler Mosze z rodziną
Miler Awidgor
Miler Mosze
Miler Cyrl
Miler Chana
Miler Gerszon
Miler Glik (?)
Miler Josf
Miler Jakow
Miler Szmuel
Miler Szloma z rodziną
Miler Dod z rodziną
Mijsztajn Israel
Mijsztajn Jehosze z rodziną
Mijsztajn Mosze z rodziną
Minc Sara Genandel(?)
Minc Israel Mendel
Minc Bajla
Minc Motł
Minc Michal
Minc Szloma
Minc Fania
Minc Jakow
Minc Israel Menachem
Mincwerg Ruwen
Mincwer Icchak
Mincer Ajzyk
Micnar Chana
Mel Szmuel
Mel Sara
Mel Liba
Mel Mariam
Mel Cipa
Mel Melech
Mel Icchak
Mel Abraham
Mel Ita

Mel Szmuel z rodziną
Mel S... z rodziną
Meler Fajga rosa z rodziną
Meler Dod z rodziną
Meler Sefora
Meler Sadok
Meler Bronia
Meler Szmuel Zisze
Mesinger Ester
Mesinger Jehosze z rodziną
Mesinger Base
Mesinger Gitl
Montag Chana
Montag Hersz z rodziną
Montag Mendel z rodziną
Morgensztern Dod
Morgensztern Mosze
Morgensztern Chaja
Morgensztern Mariam
Muterperl Mordechaj z rodziną
Muterperl Chana
Muterperl Nachum z rodzina
Muterperl Aron z rodziną
Muterperl Beryl z rodziną
Muterperl Jakow

N

Nabel Jakow z rodziną
Nadel Elka(Knajdel)
Nadel Dusia (Knajdel)
Nadel Mala z rodziną
Nagelrejter Rebeka z rodziną
Nut Naftali z rodziną
Nut Rebeka
Nut Henoch z rodziną
Nut Liba
Nut Rafael z rodziną
Nut Mosze
Nut Lejba
Nurdmal Rajzel
Naj Motel
Nal Chaim
Najder Szmuel z rodziną
Najder Mosze z rodziną
Najder Icze Meir z rodziną
Nikelsberg Mosze z rodziną
Netlich Menachem z rodziną
Nisenbojm Nachum
Nisenbojm Gołda
Nisenbojm Bina
Nisenbojm Hinda
Nisenbojm Nicha (?)
Nisenbojm Issachar

O

Ofan Efraim

P

Pomeranc Szmuel z rodziną
Pomeranc Jezechiel
Pomap Genendel (?) z rodziną
Pos Chenasze z rodziną
Pos Chaim
Papir Dod z rodziną
Papir Icchak
Pape Israelke z rodziną
Perl Aron

R

Rabinowicz Jeremiachu z rodziną
Rajber Jakow
Rajber Fajga
Rajber Zetl (?)
Rajber Zetl (?)
Rajber Lejbl z rodziną
Rajber Szloma
Rajber Zindel
Rajchstajn Abraham
Rachchstajn Etel
Rachstajn Chana
Rachstajn Ester
Rajter Berisz
Rajz Fajga
Rajz Chana
Rajz Semeon
Rajz Perl
Rajz ben - Cion z rodziną
Rajz Icze
Rajz Josf
Rajz Josf z rodziną
Rajz Chaja
Rajz Pinia
Rajz Perc ?)
Rasz Henia
Ratman Mosze z rodziną
remer chana
Remer Ajdel
Remer Hinda
Remer Ezril
Remer Chaja Bina
Rozenajl Israelke z rodziną
Rozenblat Icchak z rodziną
Rozenberg Jechosze z rodziną
Rozenfeld Beniamin (?) ... z rodziną
Rozenfeld Arisz
Rozenfeld FajgaR
Rotenteler Berl z rodziną
Rotenteler Fajwel z rodziną
Rotenteler Chaja
Rotenteler Rojza
Rotenteler Mincze
Rojtman Jehosze
Rojtman Jehosze
Rojtman Jakow Mosze z rodziną
Rojtman Chaja Ita
Rojtman Nachum
Rojtman Chaim

Rojtman Fajga M...
Rojtman Rojza
Rojtman Gitl
Rojtman Nachum z rodziną
Rojtman Israel z rodziną
Rojtman Bronia
Rojtman Ch...
Rider Brana z rodziną
Rider Perl z rodzina
Rychter Ben - Cion
Rychter Szmuel Sz...

S

Sachwalski Abraham Icchak z rodziną
Sachwalski Ben - Cion
Samborski Nechemia z rodziną
Safir Dod z rodziną
Sajewicz Eliachu z rodziną
Sajewicz Ajdel
Sajewicz Jesajachu
Sajewicz Lejbisz
Sajewicz Lea
Sajewicz Małka
Sajewicz Zajnwel

Sz

Szafir Rojza z rodziną
Szackamer Dod z rodziną
Szajner Szloma
Szajner Lejbisz
Szajner Lea
Szajner Sara
Szajner Szloma
Szajner Lejbisz
Szak Henoch z rodziną
Szarfharc Israel Dod
Szarfman Jakow Lejb
Szarfman Rachel
Szer Hindele
Szer Chana Majla
Szer Lejb
Szer Necha
Szer Abraham
Szer Moszkowicz
Szer Szmuel
Szer Iser z rodzina
Szer Mordechi
Szer Dodcze z rodzina
Szer Brancze (?)
Szer Berl z Rodzina
Szer Israel
Szer Sara Perl
Szer Hinda
Szer Chaim
Szer Lejzer
Szer Szloma Israel
Szer Mordechi
Szer Aron
Szer Jakow
Szer Chana Lea

Szer Szprynca
Szer fajga
Szer Fiszel
Szer Rafal Hersz
Szer Chaja Etel
Szer Isaja
Szer Frania (?)
Szefer Bala
Szefer Jakow
Szefer Abraham
Szefer Necha
Szisel Szmuel z rodzina
Szisel Szprynca z rodzina
Szisel Bina
Szisel sara
Szisel Bronia
Szisel Mattiachu
Szisel Abraham
Szisel Berisz
Szisel Aron
Szlajfer Mosze z rodzina
Szmyr Teodorus (?)
Szmyr Fajga
Szmyr Josf
Szmyr Hadasa
Sznajder Szloma
Szper Mosze
Szper Abraham
Szper Daniel
Szper Sznajdel
Szper Lejbl
Szper Jankiel
Szper Josf
Szper Beniamin z Rodzina
Szper Mosze
Szper Icze Meir
Szpajzinger Hersz
Szplizinger Monisz
Szplizinger Etel
Szplizinger Chaja
Szpringer Abraham z rodzina
Szpringer Chaja
Szpringer Dod
Szpringer lejbl
Szpringer Isajachu
Szpringer Hersz z rodzina
Szpringer Chaja
Szpringer Lejbl z rodzina
Szpringer Semeon z rodzina
Szpringer B... z rodzina
Szpringer Perl z rodzina
Szpringer Base (?)
Szpringer Berl
Szpringer Rajzel
Szpringer Hersz
Szpringer Mosze
Szpringer Brucha
Szpringer Mosze Aron
Szpringer Chaja Lea
Szpringer Josf
Szpul Mosze z rodzina
Szpul Boruch
Szpul Samson

Szpuł Pinchas
Szpuł Kajla (?)
Szpuł Etel
Szpuł Mariam
Szpuł Josf
Szpuł Chana
Szpuł Samuel
Szpuł Bracha
Szpuł Gecel
Szpuła Chaja Bina
Szpuł Rachel
Szpuł Sonia
Szpuł Ita
Szpuł Mariam
Szpuł Malcha (?)
Szpuł Josf
Szpuł Hersz
Szpuł Chana
Szpyra Lea
Szpyra Icchak
Szpyra Rywka
Szpyra Aser
Szpyra Josele
Szrajber Brucha
Szrajder Frajdel
Szrajer Rajzel
Szrift Icyk z rodziną
Szrift Berl z rodziną
Szrift Josf
Szrift Ruwen
Szrift Dina
Szrift Chaja
Szrift Bajla
Szrift Mosze
Szrift Isajachu
Szrift Sara
Szrift Race (?)
Sztadmeld Gerszon
Sztajnkłaper Chana z rodziną
Sztam Simcha z rodziną
Sztamer Mincze
Sztejnberg Jehosze z rodziną
Sztejnberg Chana z rodziną
Sztejnberg Semeon z rodziną
Sztajnberg Chaja
Sztajnberg Josf
Sztajnberg Ajdel
Sztajnberg Riwa
Sztajnberg Etel
Sztajnberg Hersz
Sztajnberg Frajda z rodziną
Sztarn Jakow Szaja
Sztarn Efraim Szaja
Sztarn Sara
Sztarn Zalman
Sztarn Rajzele
Sztarn frajda
Sztarn Ch...
Sztarn Simcha
Sztarn Dodcze
Sztarn Israelke
Sztarn Sara
Sztarnfeld Zelig z rodziną

Szternfeld Josf
Szternfeld Gedalia
Sztibel Zisł
Sztibel Ita
Sztibel Mosze
Sztibel Lejzor
Sztibel Chaja Ita
Sztibel Welwel
Sztibel Lea
Sztibel Ester
Sztibel Nuta
Sztibel Necha
Sztibel Jehosze
Sztibel Hersz z rodziną
Sztibel Icyk
Sztibel Chana perl
Sztibel Israel Szloma
Sztibel Lejbisz
Sztibel Ezril
Sztibel Ita
Sztibel Hersz
Sztibel Bajlcze (?)
Sztob Perl
Sztob Motl
Szor Chaja bat⁹⁵ Zelman
Szor Rachel bat Semeon
Szor Mosze ben⁹⁶ Abraham
Sztok Szloma Szmuel
Sztorman Abraham z rodziną
Sztrawer Fradel
Sztrawer Aron Dod
Sztrawer Pesa
Sztrawer Tobia
Sztrawer Rachel
Sztrawer Sara Gitl
Sztrajcher Chaim Lejzor z rodziną
Sztrajcher Chaim z rodziną
Sztrajcher Bronia
Sztrajcher Dod
Sztrajcher Szosza Lea
Sztrajcher Jencze z rodziną
Sztrajcher Grisza
Sztrajcher Szajndele
Sztal efraim
Sztal sara
Sztal Jona
Sztal Gecel
Sztal Hersz
Sztanker Motł
Szwarc Efraim Icze
Szwarc beniamin z rodziną
Szwarcberg Daniel
Szwarcman Jehosze z rodziną
Szwajcer Dod
Szwajcer Icchak
Szwajcer Frajda
Szwajcer Mosze
Szwajcer Alter
Szwajcer Jankiel
Szwajcer Zelman

⁹⁵ córka

⁹⁶ syn

Szwajcer Chana
Szwajcer Lea
Szwajcer Rouwen
Szwajcer Henia
Szwajcer Josf Hersz
Szwajcer Jakow z rodziną
Szwajcer Gołda Zajchel (?)
Szwajcer Mordechi
Szwajcer Chana
Szyc Chana
Szyc Dod z rodziną
Szyc Jankiel
Szyc Szmuel
Szyc Mosze z rodziną
Szyc Zalman
Szyc Ben - Cwi
Szyc Icchak
Szyc Base(?)
Szyc Lejbl

T

Tochsznajder Lejbisz
Tochsznajder Etel
Tochsznajder Motł
Tochsznajder Sznajdel
Tochsznajder Dewora
Tochsznajder Josf z rodziną
Tochsznajder Ezril
Tochsznajder Chana
Tochsznajder Icze z rodziną
Tochsznajder Icchak z rodziną
Tulkop Czarna
Tufel Mendel
Tufel Israel
Tenenboim Mordechaj z rodziną
Tenenboim Israel z rodziną
Tenenboim Hersz
Tencer Szmuel z rodziną
Treger Mordechaj
Treger Jehosze z rodziną
Treger Chaja
Treger Chana

U

Unger Hersz z rodziną
Unger Rebeka Rachel z rodziną

W

Wagmajster Ester
Wagmajster Jechzekiel
Wagner Abraham
Wagner Cyla
Wagner Eliezer z rodziną
Wagner Ewer z rodziną
Wagner Lejzer z rodziną
Wagner Szmuel (trzy osoby z jego rodziny)
Wajc Fajga
Wajnberg Boruch Lejb z rodziną

Wajnberg Dewora
Wajnberg Dewora z rodziną
Wajnberg Hersz
Wajnblot Gecel z rodziną
Wajnblot Jeremiachu z rodziną
Wajnblot Josf z rodziną
Wajnblot Lea
Wajnblot Lejbl
Wajnblot Mendel
Wajnblot Perl z rodziną
Wajnblot Zelig z rodziną
Wajnberg Jakow
Wajnberg Nicha
Wajnberg Rajzel z rodziną
Wajnberg Szloma z rodziną
Wajnberg Wolf
Wajdman Jochawed z rodziną
Wajdlman Perl
Wajdlman Rachel z rodziną
Waldman Awraham
Waldman Towa
Wajnman Chaja
Wajnman Mordechaj
Wajnrab Awraham Icze z rodziną
Wajnrab Rita z rodziną
Wajnrab Szachna z rodziną
Wajnsztok Szmuel z rodziną
Wajnsztok Zelda z rodziną
Wajs Dod
Wajs Eliachu z rodziną
Wajs Etel z rodziną
Wajsfeld Ajzyk z rodziną
Wajsfeld Szajndel z rodziną
Waks Awraham Icchak
Waks Chaim
Waks Chaim Zalman
Waks Chana Ita
Waks E. Lejb
Waks Fajga (córka Zewa)
Waks Gitl
Waks Ihud
Waks Jakow
Waks Michal
Waks Mosze
Waks Necha
Waks Perl
Waks Rachel
Waks Sara
Warman Israel z rodziną
Warman Josef z rodziną
Warman Lea z rodziną⁹⁷
Waser Chaim Mosze z rodziną
Waser Sz...
Wartman Nechama
Wercer Israel z rodziną
Wercer (...) z rodziną
Wolf Boruch Zager (?) z rodziną
Wolf Jehosze z rodziną
Wolf Mala z rodziną
Wolf Mosze z rodziną

⁹⁷ Rodzina Warmanów jako pierwsza zginęła podczas bombardowania Szczebrzeszyna we wrześniu 1939 roku fakt ten odnotował dr Zygmunt Klukowski w "Dzienniku z lat okupacji Zamojszczyzny 1939 - 1944". Lublin 1958, s. 45,

Wolfson Dewora

Wolfson Elka

Wolfson Hanach (z Gorajca; wieś w gminie Radecznica, prawdopodobnie trafiła do Szczepieszyna podczas wywózki gorajskich Żydów)

Wolfson Josf

Z

Zajdel Aron z rodziną

Zajdel Gerszon

Zajdel Jakow z rodziną

Zajdel Mirel

Zajdel Mosze

Zajdel Szajndel

Zygeltoch Aleksander

Zygeltoch Efraim Pinchas

Zygeltoch Mendel Jona

Zajdel S...

Zajdman Mendel

Zelcer Szalom z rodziną

Zisbrener Perl

Zishonig Israel

Zishonig Nachum

Ziser Mariam z rodziną

Ziser Hersz z rodziną

Ziser M. z rodziną

Zylber Szmuel z rodziną

Zylber Abraham z rodzina

Zylber Icchak z rodzina

Zylber Rebeka z rodziną

Zylber Lejb z rodziną

Zylber Szosza

Zylber Sara

Zylber Gitl

Zylber Ester

Zylber Jakow

Zylber Fajga Lea z rodziną

Zylber Rachel Lea

Zylber Rebeka z rodziną

Zylber Mordechaj Josf

Zylbering Chaim

Zylbering Ester

Zylbering Chana

Zyberlicht Mosze

Zyberlicht Chana

Zyberlicht Szosza

Zyberlicht Szmuel

Zyberklang Szloma z rodziną

Zylbersztajn Chuna

Zylbersztajn Lejbl

Zylbersztajn Ester

Zylbersztajn Arie

Zynger Bajla

Zynger Jehosze

Zyra Lejzer

Zyra K.

Zyra Rajzel

Zyrer Israel

Zyrer Ezril

Zyrer Cyrla

Zysbrener Saul z rodzina

Zysbrener Chana

Zysbrener Szloma z rodziną
Zysbrener Pinchas z rodziną
Zysbrener Fajga
Zysbrener

Aneks II

Materiały do historii Żydów szczebrzeszyńskich

archiwalia

Archiwum Państwowe w Lublinie (APL). Akta Ordynacji Zamoyskiej AOZ), Specyfikacja szynkarzy miejskich i wiejskich z roku 1789 (zawiera wykaz kilkunastu szynkarzy szczebrzeszyńskich pochodzenia żydowskiego)

APL, AOZ. Eksakcjonarz Danin Inwentarskich z lat 1833 – 1843 (zawiera nazwiska szczebrzeszyńskich Żydów)

APL. AOZ; Akta m. Szczebrzeszyna, Ostateczny obrachunek z sukcesorami Leyby Szpera, notatka sporządzona dnia 17 maja 1838 roku w Zwierzyńcu przez Podczaszkiewicza.

APL, AOZ. Dziennik Kassy [Ordynackiej]. Kwit nr 1242, 1863 (Szczecbrzeszyn)

APL. AOZ, Exakcjonarze czynszów od mieszkańców miasta Szczebrzeszyna za lata 1852/1853, 1853/1854, 1855/1856 (dotyczą ludności żydowskiej)

APL, AOZ Kontrakt o dzierżawę młyna w Szczebrzeszynie z Samuelem Aszkenazym i S. Landau.

APZ, Akta Urzędu Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Szczebrzeszynie (1876 – 1895), sygn. 1 - 20

APL, Akta urodzeń, małżeństw, zgonów ludności żydowskiej z Lubelszczyzny (Biłgoraj, Frampol, Gorzków, Grabowiec, Horodło, Hrubieszów, Izbica, Józefów, Jarczów, Komarów, Krasnobród, Łaszczów, **Szczebrzeszyn**, Tarnogóra, Tomaszów Lubelski) zespołu z lat 1826-1854, 1826-1854, 1869-1875, 1826-1875

APL, Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno – Polityczny ,1113, k. 10 – 128 (Kultur Liga – Szczebrzeszyn, Zamość)

bożnica

Czubarą Krzysztof. Takie czasy, przyszło płacić. T Z nr 11 (1422) 14 – 20 marca 2007, s. 7
zwrot synagogi zamojskiej oraz cmentarzy żydowskich w Biłgoraju, **Szczebrzeszynie**, Józefowie i Frampolu

Krasny Zygmunt. Synagoga w Szczebrzeszynie. Chrząszcz. Nr 6(2) czerwiec 2007 , s. 6 – 7
historia obiektu; fot. sprzed roku 1930 i wygląd obecny

Przysada Aleksander. Zabytki [Szczecbrzeszyna]. Tygodnik Zamojski 1991 nr 12
o synagodze w Szczebrzeszynie.

Turski Stanisław. Ziemia Lubelska. Na przykład. Luty [19] 94 s. 22 – 24
wzmianka o synagogach w: Łęcznej, Zamościu, **Szczebrzeszynie**, Kazimierzu Dolnym, domu cadyka w Kocku, Berku Joselowiczu.

cmentarz

Burchard Przemysław. Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce. Warszawa 1990, s. 174 - 179
(cmentarze w: Biłgoraju, Frampolu, Goraju, Grabowcu, Horodle, Hrubieszowie, Izbicy, Józefowie, Komarowie – Osadzie, Krasnobrodzie, Kryłowie, Lubyczy Królewskiej, Łaszczowie, Rachaniach, **Szczebrzeszynie**, Tarnogrodzie, Tomaszowie Lubelskim, Turobinie, Tyszowcach, Uchaniach, Wysokiem, Zamościu, Zwierzyńcu, Żółkiewce)

Krajewska Monika. Jan Jagielski. Uwagi o stanie cmentarzy żydowskich w Polsce. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego(BŻIH) 1981 nr 4, s. 37 – 50 (m. in kirkut w **Szczebrzeszynie**, Zwierzyńcu)

Trzciniński Andrzej, Nagrobek jako źródło historyczne do początkowego okresu dziejów gminy (na przykładzie

Lublina, Chełma, Leska i **Szczebrzeszyna**), [w:] Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce, red. J. Woronczak, t. 2: Cmentarze żydowskie, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław 1995, s. 57-67.

[3 fot. nagrobków ze Szczebrzeszyna].

Trzciński Andrzej, Nagrobki z XVI wieku na cmentarzu żydowskim w Szczebrzeszynie. [w:] Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Materiały z konferencji, Kraków 21-23 XI 1995, red. Krzysztof Pilarczyk, Księgarnia Akademicka Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1997, s. 349-365.

Trzciński Andrzej. Cmentarz żydowski w Szczebrzeszynie (1). Zamojski Kwartalnik Kulturalny (ZKK) 1996 nr 4 (50), s. 80 – 84

Trzciński Andrzej. Cmentarz żydowski w Szczebrzeszynie (2). ZKK 1997 nr 1 (51), s. 65 – 69

Trzciński Andrzej. Cmentarz żydowski w Szczebrzeszynie (część 3). ZKK 1997 nr 4 (54), s. 83 - 86

Trzciński Andrzej. Symbole i obrazy. Treści symboliczne przedstawień na nagrobkach żydowskich w Polsce. Lublin 1997 (m. in. Szczebrzeszyn)

Trzciński Andrzej, Nagrobki z XVI wieku na cmentarzu żydowskim w Szczebrzeszynie [w:] Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Kraków 21-23 XI 1995.

Trzciński Andrzej. Polichromie nagrobków na cmentarzach żydowskich w Polsce południowo – wschodniej. Polska Sztuka Ludowa 1989 nr 1 – 2
Szczebrzeszyn

działalność oświatowa, szkolnictwo

Doroszewski Jerzy. Radzik Tadeusz. Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918 – 1939. Lublin 1992 (prywatna szkoła żydowska w **Szczebrzeszynie**, Gimnazjum Koedukacyjne Gminy Żydowskiej w Zamościu, s. 66, 70)

Smoter Grzeszkiewicz Regina. Mały słownik historii Szczebrzeszyna. Chrzęszcz. Nr 2 (1) maj 2006, s. 4 (Ber Issachar rabin w Szczebrzeszynie, biblioteka żydowska im. Jakóba Abramowicza)

osadnictwo

Horn Maurycy. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Warszawa 1975 (m. in o Żydach szczebrzeszyńskich)

handel

Grzeszkiewicz Regina. Żydzi szczebrzescy. Scriptorum Scholarum 1998 nr 2/3 (19/20), s. 93 - 102

Księga Pamiątkowa Stowarzyszenia Urzędników Skarbowych Okręgu Lubelskiego. Lublin 1934, cz. II (Geszychter J ze Szczebrzeszyna, właściciel składu aptecznego)

Mikulec Bronisław. Przemysł powiatu zamojskiego w latach 1864 – 1914. Rocznik Zamojski 1984, t. I, s. 62 (młyn wodny w Szczebrzeszynie dzierżawiony przez S. Aszkenazego, fabryka zapalek w Wólce Infulackiej dzierżawiona przez Rejnemana)

Morgensztern Janina. Inwentarz mienia kupca zamojskiego Lejby Józefowicza (1675 r.). BŻIH 1969 Nr 70 (m. in. Chaim Hirszowicz ze Szczebrzeszyna)

Orłowski Ryszard. Położenie i walka klasowa chłopów w Ordynacji Zamojskiej w drugiej połowie XVIII wieku. Lublin 1963(s. 54 Bluzek Berek, kupiec ze Szczebrzeszyna)

Półciwartek Józef. Skupiska żydowskie w Galicji u schyłku XVIII wieku. w: Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego. Praca zbiorowa pod red. Kiryka Feliksa. Przemysł 1991 s. 154 (ośrodki tkactwa – **Szczebrzeszyn**, Tarnogród)

Schiper Ignacy. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. Warszawa 1937
działalność handlowa kupców żydowskich z: Krasnegostawu (s. 27, 315, 537), Tarnogrodu (s. 61, 105, 184, 259), Turobina (s. 37), Zamościa (s. 60, 64, 82, 87, 184, 375, 610), **Szczebrzeszyna** (s. 37, 55)

Smoter Grzeszkiewicz Regina. Poza miastem poza historią. Rzecz o szczebrzeszyńskich Żydach.

Szczebrzeszyn 2009 (działalność rzemieślniczo – handlowa szczebrzeszyńskich Żydów, biogramy, indeks nazwisk, okupacja)

Żurkowa R. Udział Żydów krakowskich w handlu książką w pierwszej połowie XVII wieku w: Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego. Praca zbiorowa pod red. Kiryka Feliksa. Przemysł 1991 (s. 75 kupiec żydowski Gabriel ze **Szczebrzeszyna**)

religia, rabini

Burchard Przemysław. Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce. Warszawa 1990, s. 175 – 177), znani rabini z Zamojszczyzny (Tarnogród, Tomaszów Lubelski, Tyszowce); cadycy z Izbicy, **Szczebrzeszyna** .

Singer Isaac Bashevis. Błędy. Literatura na świecie 1992, nr 3 (o rzekomej sekcji Sabataja Cwi w Szczebrzeszynie)

rzemieślnicy, rzemiosło

Fryś Pietrzkowa Ewa. Udział rzemieślników żydowskich w kulturze wsi. Polska Sztuka Ludowa 1989 nr 1 – 2 ("Kulawy Szmul", stolarz ze Szczebrzeszyna)

Horn Maurycy. Rzemieślnicy żydowscy na Rusi Czerwonej na przełomie XVI i XVII w. BŻIH 1960 Nr 34 S. 28 – 70 (m. in. rzemieślnicy żydowscy ze **Szczebrzeszyna**).

Żydzi w czasach ordynacji Zamojskiej

Smoter Grzeszkiewicz Regina. Mały słownik historii Szczebrzeszyna. Chrzęszcz Nr 4 (3) kwiecień 2008 s. 4 (podatki Żydów szczebrzeszyńskich)

Tarnowski Aleksander. Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza wielkiego koronnego. Lwów 1935 (m. in o arendarzach żydowskich ze Szczebrzeszyna)

udział w życiu społeczno politycznym

Gejler Ł, Gobara E. Kronika Ruchu Robotniczego i Związkowego w środowisku żydowskim w 1922 r. BŻIH 1969, Nr 70 (wiec w Szczebrzeszynie)

partie polityczne okresu międzywojennego – Ruch Oporu - komuniści

Moszkowicz Bronisław, Waserszturm Jakub, Wajsbrot Jakub. Kronika ruchu robotniczego i związkowego w środowisku żydowskim w I – VI 1932 r. BŻIH 1969 nr 71 – 72 (robotnicy żydowscy w Szczebrzeszynie)

opieka zdrowotna/szpitala

Gajerski Franciszek. Szpitale. Szpitale żydowskie na rusi czerwonej w XVI – XVIII w. BŻIH 1979, nr 112 (żydowski szpital w Szczebrzeszynie)

Lista lekarzy i aptekarzy w Królestwie Polskim, oraz felczerów i akuserek na rok 1839. Warszawa 1839 (Retlich Natán, lekarz ze Szczebrzeszyna)

zasady współżycia społecznego

Dębiński Karol ks. Podróż pasterska Jego Ekscellencji ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego. Kronika Rodzinna 1905 nr 35 (m. in. o powitaniu bpa. Jaczewskiego przez szczebrzeszyńskich Żydów).

życiorysy, przyczynki do życiorysów

Encyklopedia Orgelbranda. Warszawa [...], t. XXIV s. 42 – 43 biogram Jakuba Reifmana ze Szczebrzeszyna

Kowalczyk A. Saga rodu Szperów. ZKK 1998, nr 2 – 3 (56) s. 126 - 131 rodzina Szperów ze Szczebrzeszyna

Kozicki Stefan. Powrót do miejsc rodzinnych. Miesięcznik Literacki 1973, nr 7, s. 130 – 131 o Grojserze Jankielu ze Szczebrzeszyna

Kuwałek Robert. Lubelska gałąź rodu Isaaca Bashevisa Singera. Księgarz Lubelski. Dodatek specjalny do do lubelskiego miesięcznika kulturalnego "Na przykład", [19] 94, nr. 6, s. VI – VII; księgi metrykalne rodziny Singerów w Szczebrzeszynie

Kuwałek Robert. W odpowiedzi na książkę Agaty Tuszyńskiej o Singerze. Księgarz Lubelski. Dodatek specjalny do do lubelskiego miesięcznika kulturalnego "Na przykład", 1994, nr. 6, s. VI – VII (m. in. O Temie

Blimie Szejner, babci Isaaca Bashevisa Singera urodzonej w Szczepreszynie)

Morgenstern Janina. Regestr dokumentów z Metryki Koronnej i Sigillat 1669 – 1696. BŻIH 1969, nr 69 (Izaak i Kileman Dawidowicz ze Szczepreszyna)

Pomarański Stefan. Proces polityczny w Szczepreszynie 1852 roku i jego skutki. Zamość 1919, s. 4 - 12 (Bajla Zira Jankłowa właścicielka sklepu papierniczego w Szczepreszynie, Lejzor Lam)

Popis publiczny uczniów Szkoły Wojewódzkiej imienia Zamoyskich w Szczepreszynie. Odbywać się będzie w dniach 24, 25, 26, 27 m – ca lipca r. b 1826 na który Świetną Publiczność Imieniem Instytutu zaprasza. Warszawa drukarnia Schiltera 1826, s. 9 (o Leybie Szper.)

Smoter Grzeszkiewicz Regina. Szczepreszyńskie Żydówki. ZKK 2002 nr 3 – 4 (72 – 73), s. 71 - 74

Smoter- Grzeszkiewicz Regina. O Żydach szczepreszyńskich wspomnienia Słowo Żydowskie 2004 nr 3 - 4 (s. 14 Farberowie, Jankiel Grojser)

Smoter Grzeszkiewicz Regina. Mały słownik historii Szczepreszyna. Chrząższcz. Nr 6(2) czerwiec 2007, s. 4 (Lewkowicz Benisz, rabin szczepreszyński)

Smoter Grzeszkiewicz Regina. Mały słownik historii Szczepreszyna. Chrząższcz nr 4, kwiecień 2009, s. 3 (Szlomo, Szper Icek – Żydzi ze Szczepreszyna)

Smoter Grzeszkiewicz Regina. Mały słownik historii Szczepreszyna. Chrząższcz nr 10, Październik 2009, s. 3 (Zyngier Rajber ze Szczepreszyna)

Świeżawski Ludwik. Żydówki w Szczepreszynie. Kurier Literacko – Naukowy z dnia 15 marca 1934 roku, nr 10. dodatek do Kuriera Codziennego.

Zieliński Konrad. Żydzi Lubelszczyzny 1914 – 1918. Lublin 1999 (Bronsztejn Abraham ze Szczepreszyna)

zagadnienia ogólne - historia

Bartnik Czesław, ks. Mistyka wsi. Autobiografia młodości 1927 – 1958.... (opis dzielnicy żydowskiej w Szczepreszynie).

Bibel Philip. Tales from Shtetl. California 2004 (wspomnienia szczepreszyńskiego emigranta o przedwojennym żydowskim Szczepreszynie, w tym relacje o dziejach rodziny Beglajbter)

Book of Memory to the Jewish Community of Shebreshin. (Published by the association of former inhabitants of Shebreshin in Israel and the Diaspora). Kiriat Yam 1984/Księga Pamięci Gminy Żydowskiej w Szczepreszynie - praca podzielona jest na bloki tematyczne:

"Takie jest życie"

Moshe Messinger - Głód wiedzy ,
David Fuchs - Nowe pokolenie, jego wzrost i rozwój,
Yehoushua Suessbrenner - Walka o rozwój kulturalny,
Yehuda Kellner - Zrzucając chałat,
Baruch Biebel -"Powinieneś odwiedzić psychiatrę" ,
Ljuba Gal -Wspomnienia nie – Szczepreszynianina,
Emanuel Chmielash - Ulica w Szczepreszynie
Rivka Smali (Catz) - Na brzegach Wieprza,
Aharon Schrif – Zakład,
Yankel Lam - Heroizm (epizody),
Pinchas Biebel -Polska (pieśń),
Moshe Messinger - Źródła utrzymania,
Zvi Traeger (Tal) - Troska o chleb powszedni
Emanuel Chmielash - Byłem greczny, postępowałem honorowo
Yankel Itche Traeger i Leibl Ackerpflug - Stłukłem okno wystawowe...
Yankel Frost - W stroju z dnia powszedniego i w stroju świątecznym
Avigdor Rieder - Nocna zmiana w piekarni
Abraham Becher - "Nie spóźnij się na pociąg"
Pinchas Biebel - Szatan pozostał bezczynny

"W sferze religii "

Synagoga w Szczepreszynie piękne dzieło

Eng. David Davidovitz - Skromna na zewnątrz bogato zdobiona wewnątrz
Meir Balaban - Jeden z najświetniejszych domów modlitwy
Menachem Messinger - Małe anioły śpiewają pieśń miłości
Mendel Farber - Korony wysadzone złotem i diamentami
Chava Sapien - Okazała świątynia
Aharon Lass - Podobna do synagogi w Amsterdamie
Emanuel Chmielasz - Szabat w moim miasteczku
Moshe Suesser - Potajemne działania w "sztiblu"
Feige Ethel Boim - Niebiesko - białe pudełko ze zbiorami dr Herzla
Aharon Lass - Wspomnienia z "chederu" i pokoju za ścianą
Yankel Lam - Na miejscu rabina
Yosef Boim - Rabbi odszedł

"Legendarny i tajemniczy"

Moshe Messinger - Szczebrzeszyn - dlaczego?
Feige Ettl Boim - "Szkoła Żydów"
Menashe Unger - O hiszpańskich emigrantach w Polsce
Efraim Farber - Zakończyć sprawę przed terminem
Abraham Stern - "Anioły przeniosły go ze Szczebrzeszyna do Ziemi Izraela"
Mendel Messinger - Ludowe opowieści
Yehuda Kellner - Legendarne postaci
Sanvel Ashenberg - Odległe echo sądu z pałacu króla Salomona
Mendel Farber - Na cmentarzu
Avieser Burstein - Cudowna droga wizjonera z Lublina
Harav Menahem Guttman - "Niebioso chrońcie"

"W dniach udręki i unicestwienia"

Yizchak Stemmer - Między życiem a śmiercią
Emanuel Chmielash - "Jeden w naszym czasie" - Hersh Getzl Hochbaum
Jacob Morgenstern - Z bunkru do partyzantów
Efraim Farber - W niemieckiej niewoli
A.H. - Z partyzantami w lasach
Zvi Traeger - Biorąc udział w bitwie
Efraim Farber - W belżeckim piekle
Shalom Stern - Cichy lament (pieśń)
Zygmunt Klukowski - Cierpienie i zagłada Żydów w Szczebrzeszynie (są to fragmenty "Dziennika z lat okupacji Zamojszczyzny 1939 - 1944" dotyczące zagłady szczebrzeszyńskich Żydów)
Devora Fleischer - O postawie dr Klukowskiego, Szczebrzeszyn po okupację Hitlera, "Ciocia Marysia" 24 dzieci ocalonych przed chrześcijańskim ochrzczeniem
Aharon Schrift - Ostatni pociąg
Sarah Fuchs (Ingber) - Ostatni wieczór w moim domu
Abraham Weinreb - Moje miasto zniszczone (pieśń)
Beltche Mielstein (Langbord) - Przerażliwa noc
Sheindl Knobel (Stern) - Tułaczka
Efraim Farber - W zbrojnej walce
Mordechai Elbaum - Nie zapomnij o umarłych! (pieśń)
Pinchas Biebel - Och, ty moje miasto!
Shlomo Reiter - Mój dom zniszczony
Batia Biebel - Noce pogromu
Sima Berger Elbaum) - W wirach wojny
Feige Roitman - Wspomnienia (pieśń)
Shimon Kanz - "Czemuż żyjący milczą?"
Bracha Stern - Moje miasto Szczebrzeszyn (pieśń)
Woelwi Ingber - Halucynacje w syberyjskiej tajdze
Efraim Farber - W szatach arianina w Belgii
Bella Rosenblum (Scher) - Rozczarowanie socjalistycznym reżimem w Polsce
Yehuda Weinstok - Powrót z Armii Czerwonej
Chanoch Becher - Szczebrzeszyn po wojnie, Obóz w Belżcu, Sprawozdanie z rozdawania posiłków i chleba wśród wygnańców

"Postaci"

Moshe Messinger - O galerii postaci
Yehuda Kellner - Sympatyczne typy
Yankel Lam - Zasłużeni działacze
Emanuel Chmielash - Na zewnątrz - wojskowy, duchem pionier
David Fuchs - Przywódca i nauczyciel "Bundu"
Sanvil Ashenberg - Dwaj aktywiści dla ludzi
Berl Ettenberg - Dobroduszny uzdrowiciel
Efraim Farber - Lekarz i mohel
Mendel Farber - Nadgorliwi fanatycy

Chava Sapin - Sprawiedliwy
Yankel Lam - Zenik partyzant⁴
Rabbi Abraham Goldschmidt - Harav Hagaon Yechiel Blankman
Efraim Farber - Szczęśliwy dziadek, Pracowałem ciężko, sprawowałem się dobrze
Rachel Greenspan - W trosce o najuboższych
Ariela Reuveni - Menachem Messinger naiwny 80 letni malarz

"W starym Szczepreszynie"

Dr Zygmunt Klukowski - O przeszłości Szczepreszyna - geograficznej, etnicznej i historycznej
Moshe Messinger - Środowisko, Szczepreszyn w zapiskach Sejmu Czterech Ziem
"Życiorys reb Jakuba Reifmana"
Yizhak Warszawski - Wielki Żyd i znany geniusz
Jacob Shatzki - Wielki samotnik i uczony człowiek ze Szczepreszyna
Abraham Bernstein - "To nie powinno być trzymane w rękach"
Zvi Kremer - Ilu jest Jakubów Reifmanów?
Salomon Łastik - W pokoju jak klatka, Niemieckie tłumaczenie chanukowych i purimowych opowieści, " Historia zakazów narzuconych Żydom", Strony tytułowe starożytnych ksiąg, dokumentów i certyfikatów, Ludzie z przeszłości

Encyklopedia Judaica, t. 16, Jerusalem 1972. (Żydzi ze Szczepreszyna)

Fornal Maria. Kultura, tradycja i życie codzienne Żydów – Czy możemy się jeszcze czegoś dowiedzieć? ZKK 1986 nr 1 (47), s. 50 – 52 (fragmenty tłumaczeń wydanej w 1984 roku w Kirat Yam Księgi pamięci Gminy Żydowskiej w Szczepreszynie)

Kołataj Jerzy. Szczepreszyn. Ziemia 1958 nr 2 s. 5, 9 (wzmianka o szczepreszyńskich Żydach)

Kuźma Ewa. Szczepreszyn w dobie rozbiorów. Kraków 1996 (Żydzi ze Szczepreszyna)

The Szczepreszyn Memorial Book. English Translation Prepared and Published By Jacob Solomon Berger. Mahwah, New Yersey, USA 2005

W Szczepreszynie (Zygmunt Klukowski, Stefan Marchlewski, Jan Jurczykowski) .oprac. Martyna Gluza. Karta nr 33 (2001) s. 16 – 125 (żydowska społeczność Szczepreszyna w latach 1918 – 1939 – frgm. wspomnień z Zamojszczyzny)

Horn Maurycy. Kultura umysłowa Żydów polskich w XV – XVIII wiekach (ze szczególnym uwzględnieniem ziem leżących między Bugiem , Styrem i Wisłą). Dzieje Lubelszczyzny, T. IV (Między Wschodem i Zachodem cz. I) pod red. Jerzego Kłoczowskiego . Warszawa 1989 , s. 127 – 165 (drukarnie hebrajskie w Lublinie, Jakub z Bełżyc, jeszywa lubelska, Jakub z Janowa Lubelskiego, **Meir ben Samuel ze Szczepreszyna**, Izrael Zamość, rabin chełmski Herszel Józefowicz).

Trzcziński Andrzej. Śladami zabytków kultury żydowskiej na Lubelszczyźnie. Lublin 1980 (**Szczepreszyn**, Zamość)

pogromy, eksterminacja ludności żydowskiej

Byra Jan. Na kirkucie. T Z 1991 nr 33, s. 1, 4

odślonięcie na szczepreszyńskim kirkucie obelisku upamiętniającego śmierć Żydów ze Szczepreszyna i okolic

Klukowski Zygmunt. Dziennik z lat okupacji 1939 – 1944. Lublin 1958 (zagłada szczepreszyńskich Żydów)

Klukowski Z. Męczeństwo i zagłada Żydów Szczepreszyna (kartki z pamiętnika). Bleter far Grszichte 1951, t. IV, z. 4, s. 131 - 168 (frgm. "Dziennika z lat okupacji Zamojszczyzny 1939 – 1944" dotyczące zagłady szczepreszyńskich Żydów)

Kurzępa Ignacy. Wspomnienia. Lata wojny i okupacji. Zwierzyniec 1997

s. 37 – **rozstrzeliwanie Żydów w Szczepreszynie**, warunki bytowe żydowskich dzieci w Biłgoraju, s. 39 – 49 – wydawanie Żydów zwierzynieckich w ręce Niemców.

Meir ben Samuel. Cok Haitim (Ucisk Czasów). Kraków 1650 (pogrom szczepreszyńskich Żydów podczas powstania Chmielnickiego)

Niedźwiedz Józef, Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego. Zamość 2003. (wykaz miejscowości Zamojszczyzny, w których mieszkali Żydzi w okresie międzywojennym, liczebny wykaz pomordowanych Żydów podczas okupacji, w tym **Szczepreszyn**)

Ostrowski Rajmund. "Wielki Łeb" powieszony. (Z archiwum społecznego). T Z 1997, nr 43
(o udziale Jana Sieringa w eksterminacji szczeczeszyńskich Żydów)

Smoter Grzeszkiewicz Regina. Mały słownik historii Szczeczeszyna. Chrzęszcz. Nr 6 (1) wrzesień 2006,
s. 4 (cmentarz żydowski w Szczeczeszynie; Cook Haitim - praca Meir ben Samuela o pogromie
szczeczeszyńskich Żydów w czasie powstania Chmielnickiego)

Smoter- Grzeszkiewicz Regina. Alfabet Żydów Zamojszczyzny (cz. I). Słowo Żydowskie 10 – 11 (374 – 375)
17 – 31 maja 2006 Warszawa s. 29 – 30 (Krasnystaw, **Szczeczeszyn**, Zwierzyniec, Zaburze)

Zagłada gmin żydowskich podczas wojny 1648 – 1649 na Ukrainie. Z dokumentów zebranych przez
Żydowską Komisję Historyczno – Archeograficzną Ukraińskiej Akademii Nauk opracowała Chiterer Wiktoria.
Midrasz nr 12 (44), grudzień 2000, s. 32 - o zagładzie Żydów w Narolu, **Szczeczeszynie**, Tomaszowie ...

Zagłada w małym miasteczku: zapiski świadka (Zygmunt Klukowski) oprac. MFR. Dziś. 2001 nr 7 s. 29 – 35
frgm. "Dziennika z lat okupacji Zamojszczyzny 1939 – 1944" (Lublin 1958), zagłada Żydów w
Szczeczeszynie

Zaporowscy Marysia, Zosia i Piotr. Matusiewicz Michał. Dlaczego zwariował Jankiel Grojser. Słowo
Żydowskie nr 19 (253) 21 września 2001 , s. 23 – 24
o zagładzie Żydów szczeczeszyńskich oraz refleksje o ostatnim Żydzie z tego miasteczka – Jankielu
Grojserze

Czuk E. Wyrok na Braci Żydów (wspomnienia o Żydach szczeczeszyńskich podczas okupacji). Tygodnik
Zamojski 1982 nr 36 s. 5 – 9

Spis treści

Wstęp.....	Regina Smoter Grzeszkiewicz
Ephraim Farber. Przynieść wybawienie przed czasem.....	przekład Katarzyny Pintal
Emanuel Chmielasz. Szabat w moim sztetlu.....	przekład Katarzyny Pintal
Aharon Lass. Wspomnienia z chederu i sztibl.....	przekład Katarzyny Pintal
Ephraim Farber. Wesoły dziadek.....	przekład Katarzyny Pintal
Joseph Boim. Odszedł Rabbi.....	przekład Katarzyny Pintal
Yehuda Kellner. Odrzucenie starego ubioru.....	przekład Małgorzaty Papierz
Yehoshua Zisbrenner. Walka o postęp kulturalny.....	przekład Małgorzaty Papierz
Dawid Fuchs. Jak młodzież rosła i rozkwitła.....	przekład Małgorzaty Papierz
Moshe Mesinger. Pęd do wiedzy.....	przekład Małgorzaty Papierz
Abraham Goldschmid. Rabin Gaon Yechiel Blankman.....	przekład Katarzyny Pintal